

TOBIAS

Tidsskrift for oslohistorie - Oslo byarkiv - 2/2010

Tema: OKKUPASJON OG OPPGJØR

INNHold

SAMARBEID MED FIENDEN.....	4
BÅRD ALSVIK skriver om overfallet 9. april og hvordan Oslo kommune forholdt seg til den tyske hærmakten.	
FORANSTALTNINGER I EN KRISETID.....	14
ANNE MARIT NORAKER skriver om det omfattende arbeidet med å skaffe nok forsyninger til en by med høyt innbyggertall og lav grad av selvberging.	
NORSKE ROMER I NAZISTENES KONSENTRASJONSLEIRE.....	24
JOHANNE BERGKVIST forteller historien om nazistenes forfølgelse av romene og deres lange kamp etter krigen for å få oppreisning.	
WILHELM RASMUSSEN OG EIDSVOLLSØYLEN	34
UNN HOVDHAUGEN skriver om billedhuggeren Wilhelm Rasmussen som valgte gal side under krigen og hvordan dette påvirket reisingen av hans nasjonalmonument.	
DEN VANSKELIGE SKOLEHVERDAGEN.....	42
MONA BRULAND skriver om hvordan tyskernes okkupasjon av skolene førte til en annerledes skolehverdag.	
SYKEHUS OG MOTSTANDSKAMP.....	52
RAGNHILD BJELLAND skriver om motstandskamp og falske diagnoser på byens sykehus.	
UTRENSKINGEN.....	64
ØYSTEIN EIKE skriver om utrenskingen av NS-folk i Oslo kommune etter frigjøringen.	

Forsidefoto: Tegning av Randi Lind, Sagene skole 1944. A-40066/Ua/0001/010

TOBIAS

Tidsskrift for oslohistorie

UTGIVER: OSLO BYARKIV

Besøksadresse: Maridalsveien 3

Postadresse: Kulturetaten, Byarkivet,

Pb 1453 Vika, 0116 Oslo

Telefon: 02 180 / 23 46 03 50

Telefaks: 23 46 03 01

E-post: postmottak@kul.oslo.kommune.no

Internett: www.byarkivet.oslo.kommune.no

Redatør og utforming:

Bård Alsvik

Redaksjonsmedlemmer:

Johanne Bergkvist

Mona Bruland

Øystein Eike

Unn Hovdhaugen

Ragnhild Bjelland

Anne Marit Noraker

Arnfinn Løvsletten (korrektur)

ISSN 0804-2454

Opplag: 2500

18. årgang

Trykkeri: BK grafisk

TOBIAS er Byarkivets informasjonsblad. Bladet fikk navnet sitt den gang Byarkivet holdt til i det ene rådhusårnet. Fra gammelt av hadde de ansatte i Rådhuset brukt «Tobias i tårnet» som en litt fleipete betegnelse på arkivaren der oppe. Navnet hadde de fra Torbjørn Egners Kardemommeby. Der Tobias sto og speidet og meldte om vær og vind i Kardemommeby, formidlet Byarkivet kunnskap om byens og kommunens historie.

KRIGENS MANGE ANFØRSELSTEGN

Ideen til dette nummeret fikk vi da noen av oss bladde i beretningen for Oslo kommune for krigsårene for å svare på en henvendelse om hvem som var ordfører i byen under krigen. Vi observerte at i listene over byens ordførere, så var NS-ordføreren utelatt. Det manglet i det store og det hele opplysninger om de mennesker og de organer som styrte kommunen mens okkupasjonen varte.

Etter krigen ble medlemmer av NS ikke funnet verdig til å stå i noen historisk oversikt over styre og stell. I den grad den kommunale beretningen nevner de instanser eller de verv som NS-folk hadde, så er dette konsekvent satt med anførselstegn. Medlemskap i NS ble ikke akseptert, enten du var passiv eller aktiv medlem.

Beretningen fra krigsperioden ble utgitt i 1952 og var i stor grad redigert og forfattet av den da pensjonerte finansrådmannen Paul Hartmann. Han hadde spilt en aktiv rolle når det gjaldt å holde den kommunale virksomheten i gang. Han hadde sittet nært opp til eller vært delaktig i de hendelser som vedrørte kommunen den 9. april og månedene som fulgte. Men hvor objektiv var han som historieforteller?

Objektivitet er et viktig element i historieformidlingen. Veldig mye av det som er skrevet om okkupasjonen, er skrevet av historikere og andre som selv hadde opplevd krigen, ja til og med vært delaktig i den. Satt på spissen var det i stor grad krigens helter som skrev sin egen historie. Denne problemstillingen er velkjent innenfor historiefaget: Skildret de historien slik den virkelig var, eller slik de ønsket at den skulle fremstå?

I forordet til den kommunale beretningen skriver redaksjonskomiteen i 1952: «*Herved vil en oppnå at de som forfatter beretningen har en personlig erindring om det som er foregått. Dette er en stor fordel da det ofte kan være vanskelig å gjøre seg et korrekt bilde av begivenhetene bare ved å granske kommunale dokumenter*».

At muntlig kildemateriale er verdifullt, kan det ikke være noen tvil om, men det blir særlig verdifullt når det kan sjekkes opp mot den skriftelige dokumentasjonen i arkivene. De historiske dokumentene og de senere endringene kan både utfylle hverandre – og korrigere hverandre.

Yngre historikere har nettopp den fordel at de *ikke* har en personlig erindring av krigen, men har såpass avstand til den at de forhåpentligvis kan kaste nytt lys over den. De kommunale beretningene er som nevnt både knappe og kanskje farget av forfatterenes egne oppfatninger om hva som hendte. Dukker man ned i kildematerialet som ligger bak beretningen, kan ny og overraskende kunnskap komme opp i dagen.

Samarbe

id med fienden

Hva gjør kommunen når landet blir okkupert av fremmede styrker?

Tekst: Bård Alsvik

«Vi har alle stått sammen som nordmenn og Osloborgere for å gjøre det best mulig i denne kritiske tid ... Ingen vet hva fremtiden vil bringe oss, men hva som enn skjer skal vi stå sammen om å verne om folket og byen vår.»

(Ordfører Trygve Nilsen i Bystyret, 6. mai 1940)

Om kvelden den 8. april var 58 tyske krigsskip med nesten ni tusen soldater på vei mot norskekysten. Dessuten sto jagerfly, bombefly og ulike transportfly klare med flere tusen fallskjermssoldater. Hitler hadde planlagt en «lynkrig». Angrepet skulle skje om natta, og når folk våknet om morgenen den 9. april, skulle landet være på tyske hender.

Norge i en storkrig?

Det er skrevet mye om hvor uforberedt Norge var på et angrep utenfra. Debatten om hva som gikk galt, hvorfor vi var så dårlig forberedt og hvem som hadde skylden, skal vi la ligge her.

Helt uforberedt var landet imidlertid ikke. Da krigen brøt ut i Europa i september 1939, ble det børstet støv av gamle planer fra forrige verdenskrig. Kriseutvalg ble etablert rundt omkring i norske byer. I Oslo var det byens ordfører som ledet kriseutvalget. Først og fremst gikk arbeidet ut på å ruste opp

det passive luftvernet. Tilflukstrom byen allerede hadde, ble innsisert og istandsatt, og nye ble bygget. Gassmasker og medisiner ble skaffet til veie. Til og med ble det igangsatt en innsamlingsaksjon for å skaffe byen et aktivt luftvern.

Et Europa i krig vanskeliggjorde forsyningssituasjonen i landet. Planer og tiltak ble iverksatt for å sikre at befolkningen hadde nok av såvel vått som tørt. Kull og ved ble hamstret og andre kriselager ble bygget opp. Ved siden av å sikre forsyninger, var det en prioritert oppgave å holde arbeidslivet i gang.

Angrepet på Norge

8. april hadde vært fylt av dramatiske nyheter. Ved den siste nyhetssendingen for kvelden klokka 22, hadde folk benket seg rundt radioapparatene og fått med seg at britiske miner var lagt ut i norsk farvann, og at et skip med navn *Rio de Janeiro*, lastet med hester og tyskere, var senket utenfor Lillesand

tidligere på dagen. Hva var nå dette? Et tysk skip utenfor norskekysten kunne da ikke bety annet enn at et sjøslag var på trappene? Eller var tyskerne på vei til England? Eller til Norge? Ble norske farvann krenket på nytt, denne gang av tyskerne?

Festninger og fort langs kysten var satt i beredskap, militære permisjoner var trukket tilbake, flåten var varslet og Sivildforsvaret forberedte seg på en mulig bombing av norsk territorium.

Stemningen på byen var likevel ganske normal. Kinoer, restauranter, kafeer og teatre hadde fulle hus. Selv om krigen så ut til å komme nærmere Norge, slo de fleste seg til ro med at krigsfaren ikke var særlig stor for vårt lille, nøytrale land.

Om kvelden den 8. april var også finansrådmann Paul Hartmann ute. Han traff en gruppe samfunnstopper, bestående av blant andre Gunnar Jahn, Didrik Arup Seip, Anton Brøgger, Arnold Ræstad og Johan Scharffenberg.

Vinteren 1939-40 hadde de møtt hverandre jevnlig og diskutert krigen i Finland. «Etter de da foreliggende etterretninger var vi temmelig på det rene med at Norge snart ville komme med i krigen», skriver Hartmann i sine memoarer, men hvor nært forestående ante de ikke. «Kort tid etter at jeg kom hjem, begynte luftalarmen, som jeg imidlertid antok var en prøve. Jeg uttalte til min kones forargelse over at luftvernssjefen, Welhaven, kunne finne på å holde prøver når stillingen var så kritisk».

Men Welhaven holdt ingen øvelse. Utenfor Drøbak kjempet tyske soldater

for livet i det iskalde vannet. Resten av den tyske styrken hadde kurs mot hovedstaden.

«Befolkningens interesser»

Det tyske angrepet var for de aller fleste osloborgere antagelig mer uvirkelig enn truende. Norge hadde ikke vært innblandet i krigshandlinger siden 1814. Under første verdenskrig var vi nøytrale, og det var en fjern tanke at fiendtlige styrker ville angripe landet vårt. Mens tog og biler evakuerte kon-

gefamilien, regjeringen og stortingsmedlemmene vekk fra Oslo, suste tyske fly over hovedstaden. Finansrådmann Paul Hartmann husket den noe absurde situasjonen å våkne til krig:

«Jeg la meg, og våknet ved 5-tiden ved fornyet luftalarm, og skjønte da at det var alvor. Forsøkte på ny å komme frem i telefonen, men det lyktes ikke før ved 6-1/27-tiden, da jeg kom i forbindelse med brannsjef Hagen som ga meg meddelelse om hvor saken sto. Jeg ringte da straks til medlemmene av kriseutvalget, og fikk berammet møte i kjelleren i Ditten-komplekset kl.10 (...) Jeg

Flere kommunale kontorer ble overtatt av tyskerne i dagene etter 9. april. Her vaier flagget med jernkorset på toppen av Fritjov Nansens plass 1-5, kontorer som i dag blant annet huser Kulturetaten. Fotograf: ukjent. Fra bildesamling, gitt som gave til Byarkivet av Per Vagmo.

gikk deretter ned på kontoret. Traff på veien byarkitekt Aars. Fiendtlige fly var da over byen. Spesielt husker jeg at det var skyting med mitraljøser over Holbergs plass av fly som fløy ganske lavt. Det gjorde imidlertid ikke noe inntrykk på oss, jeg tror fordi vi ikke hadde noen egentlig oppfatning av risikoen.»

Uten den øverste statsmyndigheten på plass i Oslo, var byen på mange vis overlatt til seg selv. Politimesteren, Kristian Welhaven, som i kraft av sin stilling var en statlig representant, ble over telefon beordret av justisministeren til å møte tyskerne på vegne av den nor-

ske stat. Han fikk beskjed om «å bli på sin plass, ta imot de tyske tropper og ivareta befolkningens interesse på beste måte».

Det fantes på dette tidspunktet ingen norske styrker som kunne eller hadde evnen til å forsvare hovedstaden. Hva som mentes med å «ivareta befolkningens interesser» kunne ikke tolkes på noen annen måte enn at politiet skulle gjøre det som gjøres kunne for å hindre at sivilbefolkningen kom til skade. Oslo måtte således ikke bli en arena for krigshandlinger. Byen skulle med andre ord legges åpen for tyskerne, og

politiets oppgave må ha vært å forhindre konfrontasjoner av noe slag med tyskerne. Bildet av ridende norsk politi som eskorterer de tyske styrkene ned Karl Johans gate, ett av de mest kjente motivene fra krigens dager, er en god illustrasjon på dette.

Det var imidlertid på det rene at det kunne oppstå en rekke praktiske problemer når en fremmed hær marsjerte inn i byen. Klokka ti om morgenen møttes kriseutvalget for å drøfte situasjonen. I dette møtet var også rådmennene, politimesteren, brannsjefen og fylkesmannen til stede. Ordføreren, Trygve Nilsen, kom med tog fra Stockholm og sluttet seg til møtet litt senere på dagen. I ordførerens fravær instruerte finansrådmann Hartmann de andre rådmennene om hvordan de skulle forholde seg til den nye situasjonen. Hovedbeskjeden var å bruke sunt folkevett, eller «handle etter konduite», som han selv uttrykte det. Sykehusrådmannen ble spesielt pålagt å evakuere sykehusene, og brannsjefen

til å etterse det «passive luftvernet». Kommunale funksjonærer ble kalt inn til møte i Eldorado kino klokka ett samme dag for å bistå evakuering av byens befolkning, en evakuering som senere ble avblåst av tyskerne.

Tyskerne kommer

Så ble de tyske styrkene observert på Drammensveien. Politimester Welhaven beordret sine folk ut for å møte de tyske troppene. Politiets Rytterkorps ble samlet og en del fotfolk, til sammen rundt førti mann, ledet av politifullmektig Haakon Schønning, marsjerte vestover langs Drammensveien. Ved Olaf Kyrres plass fant møtet sted. Etter samtaler mellom Schønning og den ansvarlige tyske offiseren, ble de tyske troppene eskortert av politiet fram til Akershus festning.

I mellomtiden foregikk det et intenst arbeid i Rådhuset. Hartmann skriver: «Etter å ha spist på Grand Hotel under stor forvirring, gikk kriseutvalget over til

rådhuset sammen med en del av formannskapetets medlemmer. [...] For å få arbeidsro for meg selv og mitt personale måtte jeg innrette konferanserommet på den annen side av gangen med radio for medlemmer av formannskapet [...] Utover ettermiddagen innfant tyske avdelinger seg i rådhuset og forlangte innkvartering.»

Flere hundre mann skulle ha et sted å sove. Men hvor? Tyskerne manglet utstyr som hadde gått ned med *Blücher*. Med hvilken rett kunne de kreve å få noe som helst?

Å avvise krav fra en okkupant som var væpnet til tennene og som sto på rådhusdøra og banket på, var naturligvis uaktuelt. Kommunen, som tyskerne, hadde imidlertid folkeretten å støtte seg på. Den hvilte på Haag-konvensjonen av 1907 og slo fast at okkupasjonstropper har rett til å «fordre ytelser av kommuner og innvånere i besatte distrikter. Ytelsene skal skje etter avveining av forholdet, mellom troppenes behov og landets hjelpemidler, og pliktes kun levert etter bemyndigelse av

Tyske soldater på vei over Nybrua i 1940.
Fotograf: ukjent. A-70036/Ub0013/096.

den som kommanderer på det besatte sted». Folkeretten slo imidlertid fast at «ytelser *in natura*» skulle betales kontant, eventuelt mot kvittering og oppgjør «snarest mulig».

Okkupantene hadde altså rett til å kreve visse ytelser. Det ble høytidelig lovet, fra tysk side, at de skulle gjøre opp økonomisk, men tyskerne viste seg senere å ikke være særlig gode betalere. De la, ifølge Hartmann, «tysk folkerett» til grunn, det vil si en «subjektiv bedømmelse» av hva som lå i begrepet «snarest mulig».

I en del tilfeller tok tyskerne seg også til rette, som når de «rekvirerte» busser som var i rute, midt på gata, og kommanderte sjåførene til å kjøre dem ut av byen til der kamphandlingene foregikk. Over hundre busser ble rekvirert de første dagene etter 9. april, og Sporveien hadde et svare strev med å hente inn busser som var forlatt og nærmest kjørt i grøfta ute på bygdene.

Arbeidet med Fornebu lufthavn var særlig viktig for tyskerne å opp-

rettholde. Her hadde 120 mann vært i sving fram til 9. april da arbeidet stoppet opp. Den 13. april ble finansrådmannen oppsøkt av en tysk løytnant og en tolk. Løytnanten erklærte på vegne av generalen for flyvåpenet at arbeidet straks måtte gjenopptas, «hvis ikke ville de mest drastiske midler bli anvendt». Finansrådmannen hadde svart at det var unødvendig med trusler fordi kommunen var villig til å gjøre det okkupantene hadde rett til å kreve i følge folkeretten. Hartmann skriver i sine memoarer at han på det tidspunktet «sto i den formening at okkupantene hadde rett til å kreve en slik forføyning». Senere, etter konferanser i kriseutvalget og møter med firmaene som utførte arbeidet på Fornebu, ble finansrådmannen i tvil om tyskerne hadde folkeretten på sin side i dette spørsmålet. Etter langvarige forhandlinger med tyskerne, ble det oppnådd enighet om opptagelse av arbeidet på Fornebu mot at tyske myndigheter «erklærte at utbyggingen av Fornebu

i alle tilfelle ville bli utført ved norske arbeidere – i tilfelle ved tvang». På den måten hadde kommuneledelsen ryggen fri i saken.

Fangeforpleining og krisehjelp

Det første tyskerne rekvirerte, foruten halm til soldatenes senger, var kister til de døde som hadde blitt tatt opp av sjøen etter senkingen av *Blücher*. Likene ble begravd på Vestre Gravlund, men senere flyttet til den tyske æreskirkegården på Ekeberg. Dette la beslag på store arealer som kommunen forgjeves søkte å få kompensasjon for.

Okkupantene rekvirerte videre en rekke varer og krevde dessuten lokaler, både til innkvartering for soldatene og til sin egen administrasjon. Folk måtte flyttes på, og nye lokaler måtte skaffes for alle dem som måtte flytte når tyskerne kom. Størst problem fikk skolene som mistet undervisningslokalene sine. På toppen av dette ble en rekke kjøretøy og hester rekvirert. Det ble også forhandlet om rasjonering av bensin og mat, og om arbeidskraft, som tyskerne krevde etter hvert som de etablerte seg her i byen og igangsatte flere arbeider.

Ved siden av det å holde hjulene i gang, måtte kommunen ta på seg en rekke oppgaver som lå utenfor dennes myndighetsområde. Kommunen ble blant annet bedt om å skaffe lokaler og mat til det store antallet norske soldater som var tatt til fange av tyskerne. Disse ble plassert i Kommunelokalet (Gamle Logen) og i Calmeyersgatens misjonshus. Kriseutvalget bevilget penger til legemidler og halmmadrasser. Mat ble laget av byens skolekjøkken og servert av lottekorpsset. I tillegg ble det, under «bilnøden» som nå hersket, nedsatt en komité som skulle sørge for å skaffe nok transportmidler for å bringe mat og nødvendige varer inn til byen.

Allerede om kvelden 9. april varslet kriseutvalget over radioen at den kom-

munale virksomheten skulle fortsette som vanlig fra og med 10. april. Dette var imidlertid ikke lett i praksis. Situasjonen gjorde at flere etater måtte legge om virksomheten sin på forskjellig vis. Blant annet måtte de ulike administrasjonene innskrenke bruken av penger mest mulig. Driften ble opprettholdt i noen tilfeller til et minimum, det vil si så godt det lot seg gjøre med de få midler man hadde og med det antallet arbeidere som var til rådighet.

Onsdag 10. april oppsto det en panikkartet flukt av folk ut fra byen som følge av rykter om engelske bombeangrep. Folk slo seg ned utenfor tettbebyg-

gelsen på forskjellige plasser. Mange hadde flyktet i all hast, og hadde ikke rukket å få med seg nevneverdig, hverken av vått eller tørt. Hver dag fram til den 13. april, da folk begynte å vende tilbake, ble det delt ut 2 500 matporsjoner og hjelp til gamle og syke. I tillegg ble det etablert tolv hjelpestasjoner rundt byen i tilfelle det skulle oppstå paniske tilstander på nytt. På disse stasjonene ble det etablert provisoriske oppholdssteder med senger og madrasser, og med kjøkken og et helsepersonell i beredskap.

Nei til Quisling, ja til tyskerne

Om kvelden den 9. april holdt Quisling sin tale over radio der han erklærte at

han hadde dannet ny regjering. Dette utløste protester fra flere hold, også fra Oslo kommune. Finansrådmann Hartmann tok kontakt med den tyske ledelsen og ankom rett før midnatt den tyske ambassadøren dr. Braüers bolig sammen med ordføreren og hans sekretær. I følge de referatene som finnes fra dette møtet, holdt Bräuer først en tale om at tyskerne var kommet som følge av engelskmenenes krigføring, og slett ikke for å føre krig mot Norge. Ministeren satte derfor spørsmålsteget ved den motstand norske styrker hadde påført «befrierte» og beklaget sterkt de alvorlige skader de hadde lidd ved senkingen av Blücher.

For Hartmann, var det viktig å presisere overfor Braüer at kommunens viktigste mål var å holde hjulene i gang og sørge for at administrasjonen opprettholdt sin virksomhet. Hartmann var av den grunn fullt og helt villig til å samarbeide med den tyske ledelsen. Quisling, derimot, ville han og kommunen ikke ha noen befatning med. *«Ministeren svarte hertil at han med glede mottok den første del av erklæringen. Med hensyn til Quisling sa han at han intet kjennskap hadde til dennes aksjon før han hørte hans radiotale.»*

Et praktisk samarbeid med tyskerne krevde en åpen kommunikasjon. Hartmann selv snakket ikke tysk. 10. april

ba han derfor den tyske ledelsen om tillatelse til å bruke direktøren i Renholdsverket som mellommann, siden han snakket flytende tysk. Dette ble godt mottatt av den tyske ministeren, og direktøren fikk et kontor på hotell Continental der den tyske ledelsen holdt til. På Continental befant også Quisling og NS seg. I et møte med den tyske ledelsen samme dag understreket finansrådmannen betydningen av ikke å ha andre norske mellommenn til stede som ville forvanske kommunikasjonen. Han siktet til Quisling og NS. En avtale ble da inngått om at all kontakt mellom kommunen og de tyske myndigheter skulle foregå gjennom Hartmann.

Enigheten om samarbeid mellom kriseutvalget og tyskerne kom til uttrykk gjennom kringkastingen 12. april. Over radio meddelte utvalget at det hadde *«i forbindelse med den tyske kommandant»* fastsatt en rekke bestemmelser om priser og omsetning av varer, og oppfordret *«byens borgere om på det nærmeste å overholde disse bestemmelser. Dette er uomgjengelig nødvendig for borgernes velferd i denne tid»*.

Administrasjonsrådet opprettes og avvikles

I mangel av en norsk offentlig myndighet i Oslo og distriktene rundt byen måtte kommunen som nevnt ta på seg en rekke gjøremål og fatte flere administrative bestemmelser som lå helt utenfor kommunens ansvarsområde. Belastningen på kommuneadministrasjonen ble for hver dag som gikk større og større og til slutt nokså håpløs. Hartmann skriver:

«Lørdag den 13. om morgenen fant jeg at stillingen overfor de tyske myndigheter ble mer og mer uholdbar og forvirret, da det faktisk ikke var andre myndigheter i byen enn politiet og kommunen, og disse ingen felles ledelse hadde.»

Ting bedret seg vesentlig da Administrasjonsrådet ble opprettet av Høyesterett i forståelse med tyskerne den 15. april. Dette gjorde det vesentlig lettere for Oslo kommune, da de nå hadde administrasjonsrådet å henvende seg til og kreftene igjen kunne brukes nesten utelukkende på de kommunale oppgavene.

Den 24. april utnevnte imidlertid Hitler Josef Terboven til rikskommissær. Tyskerne blandet seg etter dette mer inn i kommunens styring. Utpå sommeren

Til venstre: Østbanestasjonen utstyrt med hakekors i forbindelse med SS-sjef Himmlers besøk i Norge i 1942. Fotograf: ukjent. A-70036/Ua0001/008. Under: Quislings proklamasjon om maktovertakelse 12. april 1940. Original i Byarkivet.

ble kinosjef Aamodt avskjediget fordi han «ikke hadde den rette sympatiske innstilling overfor det tredje rikets livsanskuelse». Ordfører Trygve Nilsen gikk av 15. august og trådte inn i stillingen som boligrådmann. Da rykket varaordfører Einar Gerhardsen inn som ordfører, men han måtte omtrent snu i døra. Tyskerne hadde på dette tidspunkt forbudt enhver politisk virksomhet, og flere ganger i løpet av sine elleve dager som ordfører, ble han innkalt til avhør hos Gestapo. Den 26. august ble han tvunget av tyskerne til å gå av som ordfører og som medlem av formannskapet og bystyret. Rolf Stranger ble utnevnt til Gerhardsens arvtager.

Terboven hadde i mellomtiden organisert en tysk siviladministrasjon, og hadde innledet forhandlinger med Stortingets presidentskap om et nytt sentralt administrasjonsorgan, et *riksråd*. Da forhandlingene ikke førte fram, avsatte Terboven Administrasjonsrådet den 25. september. I stedet satte han inn kommissariske statsråder, de fleste av dem NS-folk, under ledelse av Quisling.

Nazifiseringen av kommunen

Kommunens stilling ble etter dette mye vanskeligere. Ryktene gikk om at nye avskjedigelser var på trappene. Etter at en ny forordning ble presentert den 12. oktober 1940, der Innenriksdepartementet fikk myndighet til å gi forskrifter om ansettelse og oppsigelse av alle kommunale tjenestemenn, begynte for alvor nazifiseringen av kommunen.

Innenriksdepartementet, med kommissarisk statsråd Hagelin i spissen, avsatte i slutten av oktober flere sentrale kommunale tjenestemenn, blant annet boligrådmann Trygve Nilsen. Omtrent samtidig ble fylkesmennene instruert av departementet til å påse at kommunene ble administrert i NS's ånd.

Dette vakte harme i Oslo kommune, og ifølge Hartmanns memoarer, særlig blant Arbeiderpartiets medlemmer. Disse gikk inn for å forfatte et protest-skriv der hovedpoenget skulle være at de var satt til å administrere i overensstemmelse med det mandat de hadde fått av sine velgere. Saken ble behandlet i formannskapsmøtet, og enkelte mente at et slikt skriv ville være straffbart fordi den tyske ledelsen hadde nedfelt forbud mot politiske partier. Et mer moderat skriv ble lagt fram til behandling, men

via NS-folk i kommunen ble det første skrevet lekket til Innenriksdepartementet. Følgen av dette var avskjedigelse og arrestasjon av samtlige formannskapsmedlemmer fra Arbeiderpartiet.

Den 21. desember 1940 ble formannskapet og bystyret avviklet. En ny ordfører skulle oppnevnes, men dette skjedde ikke umiddelbart. Den 16. desember hadde Innenriksdepartementet sendt ut et rundskriv der det ble pålagt alle kommunale funksjonærer å arbeide etter NS's ånd. Alle skulle kvittere på å ha mottatt dette. Blant de kommunalt ansatte var det stor frustrasjon. De fleste avga en kort uttalelse om at «*de anså sirkulæret for å være dem uvedkommen*». Av 10 700 kvitteringer som kom inn fra de ansatte, var det bare tre hundre som kvitterte uten forbehold. De sistnevnte var stort sett medlemmer av NS.

I midten av februar ble den sittende ordføreren, Stranger, erstattet med NS-

mannen Fritz Jenssen. I følge Hartmann gikk samarbeidet med han ganske greit i starten. Men flere og flere NS-folk ble innsatt i ulike posisjoner i kommunen. Hartmann la inn protester, men den nye ordføreren var i følge Hartmann først og fremst opptatt av å blidgjøre sine NS-venner. NS gjorde også flere forsøk på å påvirke kommunale ansatte i nazistisk retning, men forsøkene ble stort sett møtt med en kald skulder, ifølge Hartmann.

Finansrådmannen satt i sin stilling til han søkte om avskjed fra og med den 25. august 1941: «*Jeg fant at når jeg ikke lenger kunne forhindre den utglidning som var i ferd med å gå for seg i administrasjonene, ville det bare svekke stillingen å bli sittende, idet dette ville være en slags godkjennelse av den nye ordning.*»

Etter avgangen klarte Hartmann å komme seg til London. Den 28. november 1941 ble han utnevnt til finansmi-

En tysk stridsvogn kjører langs trikkelinja i Oslogate. Bildet ble tatt illegalt av en privatperson ved navn Plathe. A-70036/Ua0001/009

nister i Nygaardsvolds regjering. Han var en av de aller første regjeringsmedlemmene som ankom Oslo i maidagene 1945. Etter regjeringen Nygaardsvolds avgang i juni 1945 ble han igjen finansrådmann i Oslo kommune inntil han gikk av med pensjon i 1948.

En nødvendig tilpasning

I en nylig utgitt bok med tittelen *Hitlers norske hjelpere*, skriver historikeren Nina Drolsum Kroglund (2010) at et «visst samarbeid med okkupasjonsmakten var helt nødvendig for at det norske samfunnet kunne fungere sånn noenlunde. Det gjaldt først og fremst på det administrative området. Ansatte i stat og kommune tilpasset seg den nye situasjonen for å sikre nødvendig produksjon og tilførsel av nødvendige varer, kort sagt gjorde det som skulle til for at hverdagen i det okkuperte samfunnet skulle gå sin gang».

Det er lett å kjenne igjen dette fra forholdene i Oslo kommune. Et fredlig samarbeid med okkupasjonsmakten var ikke ett av mange alternativer, men *det eneste*. Kommunen innledet forhandlinger med tyskerne for å verne om befolkningens interesser og om mulig å unngå en enda vanskeligere situasjon enn den man allerede hadde havnet opp i.

Kilder

Beretning for Oslo kommune for årene 1912-1947, Bind I
Finansrådmannen, Db 135 og Db 178

Litteratur:

Bjørnsen, Bjørn (2004) «Fra time til time» <http://www.aftenposten.no/fakta/verdenskrig/article449062.ece> [Lesedato 11.08.2010]
Hartmann, Paul (1955). *Bak fronten. Fra Oslo og London 1939-1945*. Oslo: Aschehough & Co (W. Nygaard)
Kroglund, Drolsum Nina (2010).

Hitlers Norske Hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-45.

Oslo: Historie & Kultur
«Norske departementer.Under tysk okkupasjon i Oslo» http://www.regjeringen.no/nb/om_regjeringen/tidligere/oversikt/ministerier_regjeringer/norge-i-krig/departementene-1940-1945---under-tysk-ok.html?id=438672 [Lesedato 11.08.2010]

Pryser, Tore (1988). *Klassen og nasjonen. (1935-1946)*.
Arbeiderbevegelsens historie i Norge
Scharffenberg, Johan: «Oppgjør nå» <http://www.pergjendem.com/?p=719> [Lesedato 11.08.2010]
«Tyskerne kommer» <http://www.pf.no/id/3011.0> [Lesedato 11.08.2010]

Foranstaltning i en krisetid

Kommunale forsyningsnemnder fikk i oppgave å skaffe, lagre og fordele viktige varer. I en by som Oslo, hvor innbyggertallet var høyt og selvbergingen lav, ble arbeidet omfattende.

Tekst: Anne Marit Noraker

er

Kommunen drev med potet- og kålrot dyrking i stor skala, og byens innbyggere ble mobilisert til å ta i et tak for fellesskapet. Her vasker en gjeng skoleungdommer hendene etter å ha tilbragt dagen i potetåkeren 1940. Fotograf: ukjent. A-10001/Ua/0011/118

Det var krise i Europa. Året var 1939. Tsjekkoslovakia hadde blitt invadert av tyskerne og uroen bredde seg. I Norge begynte mange å hamstre, og skipene med varer fra utlandet kom ikke alltid slik de pleide. Myndighetene børstet støv av kriseplaner fra tiden under og etter første verdenskrig. I juli vedtok Stortinget at alle kommuner skulle ha egne forsyningsnemnder. Kommunene fikk ansvar for å sikre at befolkningen skulle få sine «livsfornødenheter» og for å motvirke inflasjon og svartebørshandel. Samme høst ble rasjonalisering på kaffe, mel og sukker innført.

En gigantisk papirmølle

I det tyskerne marsjerte inn i Norge, hadde Oslo kommune en forsyningsnemnd (kriseutvalget) og et rasjonaliseringskontor.

Nemnda innførte umiddelbart rasjonering på brød. I løpet av krigsårene ble rasjoneringen utvidet til å gjelde stadig nye varer, som fett, klær, sko, såpe, melk, kakao og kokesjokolade, kaffeerstatning, bensin, sykkel og sykkelgummi, kunstgjødsel og dyrefôr. Ved krigens slutt var så godt som alle varer som fortsatt var i handel rasjonalisert, og rasjonene var jevnt over knappe.

Rasjoneringskortene tok utgangspunkt i en fordelingsnøkkel som stadig ble justert. På rasjoneringskontoret hentet folk rasjoneringskort til ulike varer. Kortene hadde merker som forhandlerne – restauranter og sykehus inkludert – klippet av ved kjøp. For å få nye varer måtte forhandlerne returnere merkene til rasjoneringskontoret. Bare i 1944 mottok rasjoneringskontoret over 500 millioner slike merker, noe som utgjorde 55 tonn papir. Samme år ble det delt ut over 13 millioner rasjoneringskort på ulike varer til byens 265 000 innbyggere, noe som innebar ca femti rasjoneringskort per innbygger. Rasjoneringsarbeidet må ha fortont seg som en gigantisk papirmølle.

En del varer ble fordelt etter faste rasjoner. For andre varer varierte rasjonene fra gang til gang. Enkelte grupper fikk tildelt ekstra rasjoner, som syke, gravide, barn og kroppsarbeidere. Å

overdra kortene til andre var straffbart. Hadde man behov for å kjøpe utover det man hadde krav på, kunne man sende inn egen søknad, men det skulle gode argumenter til. Detaljnivået i avslaget viser en omstendelig saksbehandling.

Folk søkte om lov til å kjøpe alt fra sysaker og dynetrekk til arbeidsjakker og tobakk. En mann i Ullevålsveien søkte om få anvist ulike klær i tillegg til det han i bekledningskortet hadde krav på. Kommunens tekstilkontor svarte at han kunne få anvist to par strømper. Frakk og pysjamas måtte han imidlertid se langt etter.

En søknad om håndsåpe til feriekoloni ble avvist med følgende begrunnelse: «*En må dessverre meddele Dem at ifølge forskriftene kan ikke rasjonaliseringskontoret anwise ekstra håndsåpe til barna. Hvis De ønsker det kan De få forhånds-anvisning på B-såpe og vaskepulver mot å svare merker for det tildelte kvantum. Ifølge forskriftene tilkommer feriekoloniene 100 gr. vaskepulver pro person pr. måned til vask av sengetøy. Kjøkkenpersonalet kan tildeles ½ stk. B-såpe + 200 gr. vaskepulver pr. måned. [...] Heil og sæl*» (9. juni 1943).

Hadde man fått tildelt de skoene man etter kvoten hadde krav på, var det vanskelig å få erstattet selv ødelagte sko med nye. Flere avslagsbrev fra 1943 viser at det i så fall var lurest å søke om «*skinnsko med bøyelig tresåle*». En dame fikk beskjed om at «*Til bruk i regnvær har De ifølge beholdningsoppgave gummisokker, når de er utslitte kan De søke etter kalosjer*».

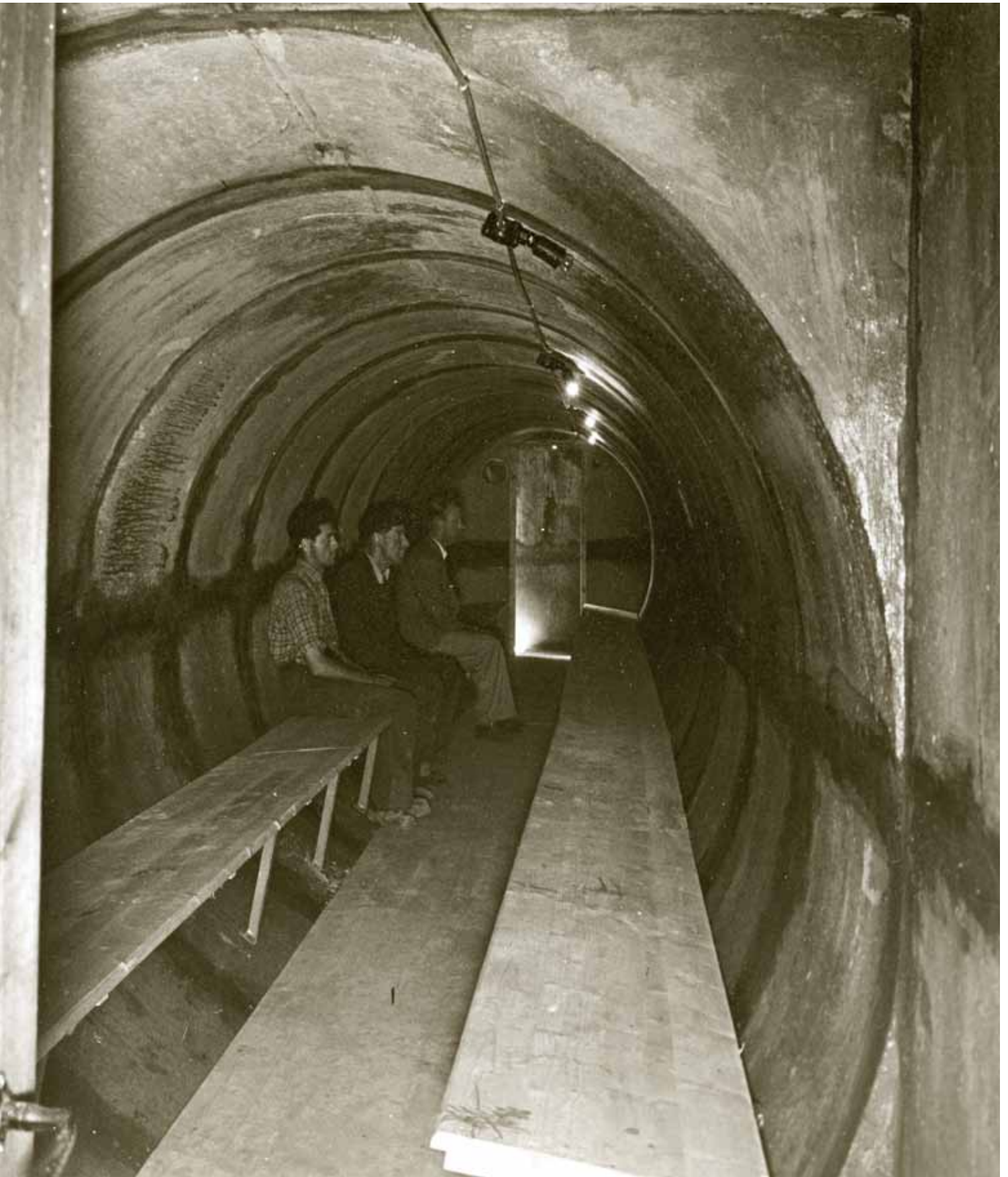
Rasjoneringskontorets mange kontrollører foretok grundige kontroller. Særlig hos forhandlerne, men også hos privatpersoner. Søkte man om å få tildelt sko av medisinske grunner, trengte man ikke bli overrasket om kommunens kontrollør kom for å sjekke at søknaden var velfundert. Det kunne innebære kontroll av både ens helse, skobeholdning og garderobe.

Avslagene på søknadene var mange. Samtidig var det flere ansatte som rekvirerte og stilte til rådighet atskillige skotøy for «*gutta på skauen*».

Gjennom hele krigen lå etterspørselen etter forbruksvarer skyhøyt over tilbudet. Blant årsakene var stopp i

Kommunens kriseutvalg hadde blant annet ansvar for å ruste opp og bygge nye tilflukstrom. Her fra befaring av ett av dem, mars 1940. Fotograf: ukjent. Fra fotosamling merket «Dekningsgraver i arbeide for Oslo kommune. 23/3-1940»

importen, stor økning i folketallet (som følge av at 500 000 tyske soldater oppholdt seg i landet) og det at norske bønder produserte og leverte mindre til Oslo enn før.

Også etter krigen fortsatte rasjoneringen i Norge, av en del varer til langt ut på 1950-tallet.

Statlig detaljstyring

Myndighetene førte en hardhendt prisregulering hvor målet var å sette vanlige markedskrefter ut av spill. Importen fra utlandet var begrenset og dessuten et statlig anliggende. Det samme gjaldt i stor grad fastsettelse av maksimalpriser, og hva og hvor mye som skulle produseres og kjøpes inn. Egne nemnder sørget for rettferdig fordeling i Oslo og omkringliggende områder. En del vitale matvarer ble tilført subsidier. Det lyktes myndighetene å holde stabile priser i butikkene. Samtidig florerte svartebørs-handelen.

Kommunen hadde ansvar for at alle regelverk ovenfra ble fulgt opp. Den måtte skaffe, lagre og fordele viktige forbruksvarer. Dette medførte omfattende regulering av priser og føring av kontroll med rasjonerings, produksjon, lagerbeholdning og omsetning. Selve oppkjøpene og viderefordelingen til

butikkene ble gjort i samarbeid med Norges Grossistforbund. I tillegg foretok kommunen sikringskjøp til egne kriselagre, for eksempel av poteter, kålrot, fisk, syltesukker, hermetikk og tørrfisk.

Etter hvert omfattet vedtakene ovenfra alle samfunnsområder. For å løse oppgavene etablerte kommunen etter hvert seks distriktskontorer og 26 underavdelinger for ulike typer varer, prisregulering og ikke minst kontroll. En transportkomité ble også opprettet. I en tid med mangel på bensin skulle komiteen sikre effektiv utnyttelse av biler som kjørte ut og inn av byen.

Antall ansatte under kommunens rasjoneringsnemnd var i sterk vekst: I løpet av krigsårene steg antall ansatte fra femti til fem hundre.

Kommunale middagsporsjoner

Kommunekjøkkenet leverte ferdig mat til kommunens skoler, grøtstasjoner, middagsserveringssteder, daghjem og de billige matsalg. *De billige matsalg* vil si middag til selvkost, noe kommunen også tilbød i hele mellomkrigstiden. I krigsårene ble det etablert flere utsalgsteder og aktiviteten ble mangedoblet. I løpet av krigsårene ble det servert flere millioner middagsporsjoner via denne ordningen. Som følge av den enorme

stigningen i matsalget og rasjoneringsvanskelighetene, bestemte kommunen at det først og fremst var pensjonister og andre personer med liten inntekt som skulle tilgodeses. Dette gjaldt særlig arbeidsløse og studenter. Antall porsjoner ble redusert mot slutten av krigen.

Mangelen på mat var med å drive fram en økende bevissthet om kosthold, vitaminer og nødvendige næringsstoffer. Dette var nok også en forlengelse av sunnhetsbevegelsen på 1930-tallet. Ett eksempel på dette er innkjøp av C-vitaminer til skolebarn. Et annet er kommunens store innkjøp av tran.

Kommunal selvberging

Ved krigsutbruddet var det mange som fryktet hungersnød. Kommunen kom derfor raskt på banen og opprettet et jordbrukskontor som satte i gang med potet- og kålrot dyrking i stor skala.

Både denne og de påfølgende sesongene påla staten Oslo og Aker å skaffe et par hundre tusen tonn poteter. Det bød på store utfordringer å få tak i nok råvarer, skaffe transport og lagerlokaler.

En rekke muligheter for matproduksjon ble diskutert. Kriseutvalget oppfordret innbyggerne til å drive med matauk, i hagen, bakgården eller i parseller, kolonihager og andre jordstyk-

Frøken Signe Jahren ved Sagene skole teller rasjonaliseringsmerker for stoff som skulle brukes i håndarbeidsundervisningen. På bordet ligger tørrmelk og havregryn fra Danmark. Sagene skole 1942. Fotograf: Nerlien. A-40066/Ua/0001/009

ker. Det ble både alminnelig og fullt lovlig å holde høns og «villagriser» i hovedstadens bakgårder. Kommunen brukte penger til å trykke opp plakater for å få folk til å plukke bær og frukt. Jordbrukskontoret fikk ansvar for å måle opp og dele ut parseller fra byens parker og grøntområder, slik at privatpersoner kunne drive med potet- og grønnsaksdyrking.

Varemangelen førte med seg en rekke surrogater til erstatning for det man ikke lenger kunne skaffe. Kaffetilsetting og senere kaffeerstatning er ett eksempel, bensinerstatning i form av knottovner bak på bilene et annet. Folk drev utstrakt byttevirksomhet. For dem som hadde råd, kunne svartebørshandel være en utvei. Antall tyverier økte, ikke minst smugling eller tyveri fra «VERNEMAKTEN», eller «orging» som denne aktiviteten gjerne ble kalt. Samtidig gikk antall voldsutbrudd tilbake.

En uoverkommelig oppgave

I tillegg til sulten og strevet med å få tak i mat, kom kulda og arbeidet for å finne ved. De to første krigsvintrene var noen av de kaldeste i manns minne. Leilighetene i byen var kalde, folk frøs og mange brønner og potetlagre fikk frostska-

Kommunen tok ansvar også her. Brenselssentralen foretok storoppkjøp av cellulosestømmer og ved fra hele østlandsområdet, etter avtale med Forsyningsdepartementet. Veden kom inn med jernbane til Grefsen stasjon og ble

Et attraktivt vareparti har ankommet Youngstorget. 1940. Fotograf: Anders Beer Wilse. Original i Oslo Museum.

lagret på Åsentomta ved Grefsen stasjon. Derfra kjøpte folk ved i hele favner. Og året rundt engasjerte kommunen en rekke vedhuggere.

Bruk av kull, koks og elektrisitet hadde mindre betydning. Elektrisk oppvarming fantes langt fra i alle byens leiligheter. Og kommunens forsyninger av kull og koks stanset med den tyske beslagleggingen av losseanlegget og lagrene på Filipstad, i august 1940.

I 1942 vedtok Næringsdepartementet at alle kommuner skulle opprette vedutvalg som et tiltak for å sikre forsyninger og fordeling av veden. Det ble innført strenge rasjonaliseringer og vidtgående bestemmelser om fyringen, romtemperatur og hvor mange rom som var tillatt å varme opp i forhold til beboernes antall. Mange kommuner innførte også brennelsferie for skolebarna – en ekstra vinterferie for å få spare på brenselet.

Det var forbudt å selge ved uten å ha autorisasjon fra vedutvalget. Likevel var svartebørssalget utbredt. Vanskeligheter med å få tak i nok ved fortsatte gjennom hele krigen. Å skaffe transport var én utfordring, å skaffe nok huggere en annen.

I de kommunale beretningene står det at vedkontoret «i stor utstrekning benyttet denne hugst til illegal virksomhet. Mange som skulle gå over grensen til Sverige ble utstyrt med grensepass, klær og fottøy som vedhuggere og sendt til arbeid i grensedistriktene og forvant derfra.»

Nøysomheten

Dette var før kjøleskap og fryser ble allemannseie. Riktignok fantes det ishus og mulighet for å hermetisere, sylte og salte mat. Men mange matvarer og matvarelagre ble skadet av luft, vann, biller og mugg.

Samtidig var avfallet sett på som verdifullt. I 1942 ble det innført lov om tvungen innsamling av matavfall. Det ble forbudt å «tilintetgjøre eller forspille husholdningsavfall eller annet matavfall som kan brukes til før eller til framstilling av førstoffer». All mat og alt skrell skulle brukes. Var maten uegnet til mennesker, skulle det brukes til grisemat

eller gjødsel, enten til egne husdyr eller til avhenting.

Gjennom detaljnivået i saksbehandlingen til rasjoneringskontoret, får vi et inntrykk av nøysomhet og holdningen til mat: «*Fra Helserådet har vi fått meddelelse om at av den tidligere omskrevne overliggende ost er det bare en forsvinnende del på overflaten som er muggen og ubrukelig som menneskeføde. Den øvrige part er i utmerket stand. Vi vil derfor be Dem sørge for at den omskrevne ost blir solgt mot merker på vanlig måte og at det mindre*

parti muggen vare, som nødvendigvis må bortskrapes blir nøyaktig veiet og oppgaven, attestert av en eller annen pålitelig person, sendt oss snarest.»

Mindre forskjell på fattig og rik

Regulering og rasjonering var ikke noe nytt med krigen. Hele mellomkrigstiden var krisetid, med økonomisk krise, provianteringsråd og kriseutvalg. Hverdagen hadde vært grå for mange, som følge av fattigdom og arbeidsledighet.

Det nye under annen verdenskrig var at den manglende varetilgangen i butikene rammet alle, uansett stand. Rasjoneringen bidro til å utjevne forskjellen på fattig og rik. I så måte var krigen et vendepunkt i norsk historie.

Når det gjelder den omfattende gjenbruken er det fristende å trekke en parallell til dagens Norge. Vi har ingen restriksjoner på bensinforbruk. Årlig kaster vi for eksempel 130 000 tonn tekstiler og 500 000 tonn mat (2008). Mye av maten kastes fordi den har gått

ut på dato, men det meste av maten kunne visstnok vært spist. Hos dem som opplevde krigen slipper imidlertid nøysomheten og aversjonen mot å kaste mat ikke så lett taket.

Kilder

Beretning om Oslo kommune for årene 1912-1947, Oslo 1952
Finansrådmannen, Db 0126, 0130, 0131

Rasjoneringskontoret, protokoller og avisutklipp

Statistisk årbok for Oslo by 1944

Litteratur

Furre, Berge (1993): *Norsk historie 1905-1990*. Oslo: Det Norske Samlaget

Varemangelen førte med seg en rekke surrogater til erstatning for det man ikke lenger kunne skaffe. Her knottovner på bussene.

Fotograf: ukjent. A-70036/Ua0001/02

A photograph of a prison yard, likely Grini, with multiple strands of barbed wire in the foreground. In the background, there is a long, low building with many windows and a series of tall, cylindrical ventilation stacks. The ground is covered in snow, and the sky is overcast.

«Vi kan ikke la de som døde
bare bli glemt»

Norske ro kon

Foto: Lars Rogstad/Bård Alsvik

ommer i nazistenes nsentrasjonsleire

Tekst: Johanne Bergkvist

«Sakte gikk det opp for meg at jeg hadde overlevd, kanskje som den eneste i min familie.»

Usynlig krigsskjebne. 16 år gamle Milos Karoli var en av tolv norske romer som overlevde holocaust. Etter krigen måtte de overlevende gå rettens vei for å få vende tilbake til Norge.

16 år gamle Milos Karoli våknet opp på Røde Kors feltsykehus etter frigjøringen i 1945. I løpet av litt over ett år hadde han vært i fire forskjellige leire; den belgiske leiren Malines, utryddelsesleiren Auschwitz sør i Polen, Buchenwald og Dachau i Tyskland. Han hadde overlevd den siste skrekkmarsjen på 350 kilometer fra Buchenwald hvor seks tusen av de sju tusen fangene døde i løpet av en uke. Han hadde selv sett åtte av sine nærmeste dø i Auschwitz, men håpet var fortsatt der om at to av brødrene hadde overlevd i andre leire. Som et levende skjelett på ikke mer enn tretti kg var han etter tre uker sterk nok til at Røde Kors lot ham reise til Belgia for å lete etter restene av familien sin. Her fant han at han, sammen med de to brødrene Polikarp og Ćugurka, var blant de få norske romene som hadde overlevd krigens mareritt.

Den norske romgruppen ble rammet hardt av nazistenes utryddelsesfor-

søk. Av en gruppe på 68 norske romer ble 56 menn, kvinner og barn drept i nazistenes konsentrasjonsleire. Kun tolv overlevende er kjent. Likevel er romenes – sigøynernes – krigsskjebne nesten usynlig i norsk krigshistorie.

Oslo byarkiv har i omfang et beskjedent privatarkiv bestående av én boks merket *Fangeerstatning til norske sigøynere*. Innholdet er desto mer dramatisk. Arkivet består av korrespondanse mellom formannen i arbeidsutvalget i *Erstatningsrådet for tidligere politiske fanger*, Leif Nordstrand, og tyske og belgiske myndigheter. Leif Nordstrand var en drivende kraft i fangeorganisasjonenes felles interesseorganisasjon *Erstatningsrådet* og deres kamp for erstatning til tidligere konsentrasjonsleirfanger. Mens Riksarkivet har materialet fra erstatningssøksmålene fra *Foreningen av politiske fanger 1940-45*, oppbevarer Byarkivet korrespondansen angående romenes fangeerstatningskrav. Årsaken til at materialet finnes i Byarkivet er at romenes situasjon i Norge etter krigen har vært uløselig knyttet til Oslo kommune og *Sigøynerkontoret*. Fangeerstatningsarkivet gir ikke et utfyllende bilde av romenes holocaust, men forteller bruddstykker fra skjebnen til norske romer i nazistenes konsentrasjonsleire.

Milos Karoli (senere Jansen) og Frans Josef er to av de tolv overlevende norske romer som fortalt om sine rystende opplevelser til Peder Skogaas og Kåre Lilleholt i boka *En for hverandre. Sigøynerne Milos Karoli og Frans Josef forteller*. Boka er et enestående tidsvitne til behandlingen av norske romer under andre verdenskrig. Milos Karoli fortalte sin historie fra utryddelsesleiren Auschwitz-Birkenau og skrekkmarsjen videre til Buchenwald, mens Frans Josef fortalte om interneringen i de franske arbeidsleirene *La Morellerie*, *Mulsanne* og *Montreuil-Bellay* hvor fangene ble satt til tvangsarbeid i Frankrike eller Tyskland. De overlevende fra konsentrasjonsleirene led store personlige tap. Men de skulle også oppleve en lang og vond kamp for oppreisning for lidelsene de

hadde vært gjennom etter krigen. Fram til 1956 ble fremmedlovens sigøynerpapir aktivt brukt for å nekte de overlevende romene med norsk tilknytning å reise tilbake til Norge. De var gjort statsløse i mellomkrigstida og dette tapet av statsborgerskap sto sentralt i både erstatningssøksmålene og i kravene om å få norsk krigsinvalidepensjon.

Hitlers generalprøve

Da Norge ble okkupert av tyske styrker i 1940 var det få romer i landet. Årsaken var at for de fleste hadde nazistenes forfølgelser startet allerede flere år før den tyske okkupasjonen. I 1934 ble et følge med familiene Karoli, Josef og Modest nektet innreise i Norge til tross for at familiefedrene Josef Karoli, Czardas Josef og Carl Modest var født i Norge og hadde hatt norske pass i mer enn tjue år. Året før hadde Adolf Hitler kommet til makta i Tyskland, og de første nazistiske konsentrasjonsleirene var opprettet året før. Romenes bekymring for den økte forfølgelsen gjorde at familiene ville komme seg til Norge mens det ennå var tid. Men norske myndigheter hadde på 1920-tallet erklært at alle sigøyneres statsborgerskap var ugyldig. For de i alt 68 personene, unge og gamle, skulle det få fatale følger.

Danske myndigheter hadde fått beskjed av norske myndigheter om at følget ville bli nektet innreise i Norge, og besluttet derfor å transportere «de uvelkomne gjester» tilbake til Tyskland. Den danske avisa *Politiken* meldte 24. januar 1934 om hvordan «*Sigøynerne var rasende, og især kvindene var ophidsede. De ville heller dø end tilbage til Tyskland og gestikulerte så livlig, at overbetjenten fandt det rådeligst at alarmere politimester Bjerre i Gråsten. Overbetjenten meddelte sin politimester, at sigøynerne var helt vilde.*» Allerede dagen etter ble hele følget transportert til Tyskland. Her ble de straks internert i en arbeidsleir i Altona utenfor Hamburg, hvor de ble satt til monotont og meningsløst arbeid. Leiren i Altona ble nå nazistenes første rene

68 norske romer ble nektet innreise til Norge i 1934. Bildet viser gruppen før de ble uttransportert fra Danmark til Tyskland. Familiefaren Josef Karoli (ti høyre) var blant de mange som senere ble drept i Auschwitz. Foto fra boka «En for hverandre».

konsentrasjonsleir for sigøynere. Den danske journalisten Anders Enevig har vist hvordan denne norske og danske avvisningen av romer født i Norge førte til generalprøven på nazistenes skrekkleire. Ifølge holocaust-historikeren Donald Kenrick var nazistenes forsøk med omfattende arbeidsleire fortsatt i prøvefasen i 1934. Oppholdet i arbeidsleiren i Altona ble derfor kortvarig. Etter tre måneder ble fangene deportert i små grupper til Belgia. Fram til de store arrestasjonsbølgene i 1942 og 1943 oppholdt de seg i Belgia og Frankrike, hvor de igjen ble arrestert og sendt til ulike arbeids- og utryddelsesleire, blant annet Auschwitz. Hva var bakgrunnen for at det kunne skje?

Grensene lukkes

Mens grupper av romanifolk kalt *reisende* eller *tatere* har vært kjent i Skandinavia siden 1500-tallet, kom den gruppa som i dag kalles *rom* eller *sigøynere* først til Norge i perioden mellom 1860 og 1888. Begge gruppene er i dag anerkjent som nasjonale minoriteter. Sannsynligvis var rom-gruppa del av en flyktningstrøm fra Ungarn og Romania til Vest- og Nord-Europa gjennom tyske områder på 1860-tallet. Oppheving av sigøynerslaveriet i området som nå er

Romania var bakgrunnen. I tillegg innebar opphevingen av passplikten i 1860 at utlendinger fritt kunne reise inn og ut av Norge. Det ble enkelt å bli norsk statsborger, og praksis var ifølge *domicilprinsippet*, det vil si at statsborgerskap kunne oppnås av enhver som tok fast opphold i riket. I 1888 kom en innstramning som innebar at statsborgerskap ble gitt etter *avstammingsprinsippet*, noe som innebar at for å oppnå rett til opphold i riket og norsk statsborgerskap måtte en være født av norske foreldre.

Starten av 1900-tallet var et vendepunkt. Fremmedlovgivningen fikk fra 1901 som mål å gjøre det vanskeligere for utlendinger å slå seg ned i Norge. I 1915 slo enda en ny fremmedlov fast at «sigøynere eller tatere» ikke måtte få tillatelse til å søke erverv under reise eller vandring fra sted til sted. Til tross for den økte mistenkeliggjøringen fra myndighetene fikk flere romer fortsatt utstedt norske statsborgerpass ved flere politidistrikt fram til 1924 fordi de tilfredsstilte lovens krav om avstamning – de var selv født i Norge av foreldre som hadde kommet hit før 1888. Dokumentasjonen på at de var norske var som regel dåpsattester fra den katolske kirke.

I 1924 hadde tretti til førti romer norske pass, men fra dette året nektet

Justisdepartementet å godkjenne passenes gyldighet. Sosiologen Ted Hanisch kaller de norske myndighetenes tiltak mot romer i mellomkrigstida *den harde politikk*. I et rundskriv til norske politimestere ga Justisdepartementet i april 1925 klar beskjed om at «Hvis det kommer zigøinere som har norsk pass, hvori det er angitt at de er norske statsborgere, er et slikt pass ugyldig og bør inndras». Som et resultat ble tre familier sendt ut av landet som statsløse i 1926, til tross for at de tidligere hadde fått norske pass.

I 1927 ble en ny og strengere Fremmedlov vedtatt. Lovens såkalte sigøyneparagraf skulle få store konsekvenser for norske romer. Her het det nå at «Sigøynere og andre omstreifere som ikke kan godtgjøre å ha norsk statsborgerskap, skal nektes adgang til riket». I forskriftene het det videre at «sigøynere og omstreifere» ikke skulle tillates å passere grensa uten Centralpasskontorets samtykke selv om personene hadde norsk pass godkjent av norsk utenriksstasjon. Ifølge jurist Kristian Andenæs innebar loven at grensene ble «så godt som lukket for store grupper i Europa uten hjemland – sigøynere, grupper som var blitt hjemløse etter første verdenskrig og jøder utsatt for forfølgelser».

I 1930 reiste alle registrerte romer ut av Norge. Det gikk rykter om at *Den norske omstreifermissjon*, senere *Norsk misjon blant hjemløse*, ville ta barna og at de voksne skulle sendes til arbeidskolonien Svanviken. Ryktene var ikke tatt ut av løse lufta. Raseteoriene var på fremmarsj også i Norge. Generalsekretæren i Omstreifermissjonen, pastor Ingvald B. Carlsen, hadde i innlegg i Aftenposten advart mot innvandring av sigøynere fordi de førte til bastarddannelse ettersom de fikk «pumpe nyt omstreiferblod ind i landet og folket». Aksepten for slik arve- og rasehygiene, sammen med innstramningen i norsk fremmedlovgivning, sammenfaller urovekkende med opptakten til nazistenes rasefølgelser. Uttransporteringen av de norske romene til Tyskland i 1934 skulle føre til at de få år etter sto forsvarsløse mot nazistenes utryddelsesforsøk få år etter.

Overlevende Milos Karoli

15 år gamle Milos Karoli ankom Auschwitz i januar 1944. Han var blitt arrestert sammen med resten av Karolifamilien og Modestfamilien i oktober 1943 etter at SS-sjefen Heinrich Himmler hadde gitt

Alle romer ble fratatt norsk stasborgerskap i mellomkrigstida og Fremmedloven av 1927 ble brukt for å stenge romer ute av landet. Bildet viser svenske romer på Borgen Mellom i Skjeberg. Foto: Jens Hilmar Hovland, muligens 1937. Original i Østfoldmuseet.

ordre om at alle sigøynere i Belgia, og den tysk-styrte delen av Frankrike skulle interneres. På mindre enn to dager ble 180 belgiske romer og 171 av andre nasjonaliteter og statsløse pågrepet og sendt til den tyske fangeleiren Malines i Belgia. Kun noen måneder senere ble Milos og familien stuet sammen i kveg-vogner og transportert til utryddelsesleiren Auschwitz-Birkenau sør i Polen. Her ble fangene plassert i gasskamrene i påvente av å bli kortklippt, kledd nakne og deretter kledd i de karakteristiske blå- og hvitstripete fangedraktene. På draktene ble det sydd en svart trekant: «Den betydde vi var 'asosiale', fikk vi vite. Hva det skulle bety visste vi ikke» mintes Milos Karoli mange år etter til Peder Skogaas. Alle fikk et fangenummer tatovert på venstre arm. Milos Karoli ble merket for livet som nummer Z 9103, Z for *Zigeuner*.

Nøkterne beregninger viser at opp mot en halv million romer ble drept i nazistenes konsentrasjonsleire eller ble likvidert i løpet av andre verdenskrig. Andre mener at over en million romer ble drept i løpet av krigsårene, blant annet fordi mange ikke ble registrert som sigøynere før de ble drept. Massedrapene på romer fulgte logisk den nazistiske rasepolitikken, og jøder og sigøynere ble ofte nevnt i samme åndedrag. Kategoriseringen av sigøynere som asosiale var del av de detaljerte arvehygieniske ideene om degenerasjon og medfødt kriminalitet. Da Wannseekonferansen i januar 1942 besluttet å utrydde jødene, ble ikke sigøynere nevnt. Men allerede samme år ble planene om total utryddelse utvidet da Himmler besluttet å gjøre Europa *zigeunerfrei*. I desember 1942 ga han ordre om at alle sigøynere i Tyskland skulle deporteres til Auschwitz.

I 1943 ble sigøynlerleiren Birkenau opprettet som en underavdeling av Auschwitz. Auschwitz-Birkenau skilte seg fra hovedleiren ved at det var en familieleir hvor menn, kvinner og barn var stuet sammen. Om lag 20 000 mennesker fylte tretti brakker beregnet på halve antallet. Da Milos Karoli ankom leiren visste han fortsatt ikke hva som ventet dem: «Navnet sa oss ikke noe, men etter hvert demret det for oss hva slags leir dette var. Vi som kom fra Malines, syntes nok selv vi var bare skinn og bein, men det var ingenting mot de menneskene vi møtte her. Hvert ribben kunne skimtes gjennom

leirklærne. Kinnbena sto ut, armer og ben var bare knokler med hud over. Voksne, velbygde menn veide neppe mer enn 30-35 kilo etter en tid i Auschwitz. Det tok ikke lange tiden før vi var like magre som alle de andre før oss. Verst var det å se ungene: armer og ben var som pinner, oppblåste mager, eller inntørket som oldinger med hår, rødt av underernæring, kropp dekket av sår og skurv. Hos mange var kinnene råtnet bort så en kunne se rett inn på tennene.» Konsentrasjonsleirfangene døde av sykdom, underernæring, mishandling og drap. I løpet av de 16 månedene sigøynlerleiren var i bruk, døde nærmere 17 000 av fangene, mens rundt fire tusen ble transportert til andre leire hvor de fleste døde senere.

I den beryktede Dr. Josef Mengeles eksperimentbrakke ble fangene utsatt for bestialske medisinske og rasehygieniske forsøk med å drikke sjøvann, trykkforsøk og eksperimentering med steriliseringsteknikker som førte til død og forkrøpling. Særlig ble rom-tvillinger håndplukket som rene «forsøkskaniner». Milos Karoli forteller hvordan «Døden lurte over alt, i hva vi spiste, hva vi gjorde og hva vi sa». Hans bestemor var blant de svake og eldre fangene som ble tvunget til å gjøre sportsøvelser til hun døde, og for mange fanger betydde avlusning i dampbad hjertestans og død. Faren Josef Karoli døde under en slik avlusning. De færreste av barna som ble født i leiren overlevde og Milos Karoli forteller om de skrekkelige tilstandene: «Kvinner som fødte i leiren, døde som regel. Mor var en gang på "fødeklubben" for å se til en hun kjente. Da hun kom tilbake, klarte hun først ikke å snakke. – Rotter! Fullt av rotter! Var det eneste hun fikk fram. Kvinnene lå bare på jordgulvet med et ullteppe stivet av blod og lus over seg. I et hjørne fråtset rotteflokker i barnelike, eller det som var igjen på knoklene.»

Brødrene Polikarp og Ćugurka hadde kommet bort fra de andre allerede i Malines. Resten av familien hadde Milos selv sett dø i Auschwitz, da han våren 1944 ble ført bort. Han trodde at også han skulle bli drept, men i stedet ble han sendt til arbeidsleiren Buchenwald sammen med andre arbeidsføre. Himmler hadde allerede året før gitt leirkommandant Höss ordre om at de skulle kvitte seg med sigøynlerleiren. I begynnelsen av august 1944 ble derfor de rundt tre tusen gjenværende i Auschwitz-Birkenau, i hovedsak kvinner, barn

og eldre menn gasset i løpet av en kveld. De fleste gjorde stor motstand og slåss til siste stund. Masseslakten, kalt *Zigeunernacht*, spredte skrekk blant fangene i hele Auschwitz.

I Buchenwald ble Milos Karoli plassert sammen med de andre fangene kategorisert som asosiale og utstyrt med svart trekant på klærne. Da frigjøringen nærmet seg i 1945 ble fangene drevet ut av leiren. Milos Karoli forteller: «En dag kom oppbruddet. Flere tusen av oss ble banket til oppstilling i kolonner og slik vaklet vi ut av leiren. Dagsmarsjene var femti kilometer. De som ikke orket å følge med, sakket bak. Der gikk tyskerne med automatvåpen og drepte dem. De kunne også finne på å skyte inn i kolonnen. Tid og avstand fløt sammen. Det eneste vi hadde i oss, var at vi måtte greie å sette den ene foten foran den andre én gang til. Skuddene bak oss fortalte hva som ville skje om vi ga opp. Etterpå fikk jeg vite at vi hadde gått i syv døgn. 350 kilometer.» Av 20 000 romer i Auschwitz overlevde bare noen hundre. Av de sju tusen Buchenwald-fangene som ble pisket til å marsjere 350 km var det tusen overlevende igjen da amerikanerne møtte dem en uke senere. 16 år gammel hadde Milos Karoli overlevd et mareritt få av de andre fangene hadde kommet levende fra.

Fortsatt statsløse?

Etter frigjøringen fra konsentrasjonsleirene var de norske romene fortsatt statsløse. Den norske fremmedlovens sigøyneparagraf hindret de overlevende å vende tilbake til Norge. Alle eiendeler var tatt fra dem under krigen. Uten rettigheter og uten eiendeler ventet strevsomme og usikre år der livet skulle lappes sammen på ny. I 1953 søkte den første overlevende fra konsentrasjonsleirene om å komme inn i Norge med henvisning til at han var norsk statsborger, men søknaden ble avvist av Justisdepartementet med hjemmel i fremmedloven. Et familiemedlem fra Josef-familien tok opp saken på nytt og hevdet at hun var norsk statsborger og at avvisningen av henne og barna derfor var ulovlig. Saken kom opp i Oslo byrett hvor det ble bestemt at hun skulle utvises fordi hun ble sett på som statsløs. Men i juli 1955 overprøvde Høyesterett utvisningen og påla norske myndigheter å hente henne og barna tilbake til landet inntil spørsmålet om statsborgerskap var avgjort. Resultatet var at hun fikk

ERSTATNINGSRÅDET

FOR TIDLIGERE POLITISKE FANGER

President:
FRU SYLVIA SALVESEN

Første i sekretariatet:
Ong. LEIF NORDSTRAND
Hiddelshavn, 13b, Oslo.

20. juni 1960

Til
Fordelingsstyret for fangeerstatningen.
Viktoria terr. 1.
Oslo.

På vegne av de tre brødre Polykarp, Chukurka og Miloch Karoli innsendes vedlagte 7 krav om fangeerstatning. Videre vedlegges 2 attester fra den belgiske ambassade i Norge samt en attest fra Sarpsborg politikammer.

Av en slekt bestående av far, mor, 9 sønner og 3 døtre samt 11 barnebarn ble alle undtatt de tre forannevnte brødre likvidert i tyske konsentrasjonsleire. I betraktning av slekten Karolis tragiske skjebne og det smertelige tap som de tre gjenlevende brødre har lidd, anser de det rimelig at det i henhold til erstatningslovens §5, fjerde ledd også tilstås dem hel eller delvis erstatning for tap av sine 6 brødre 'Charles', 'Zolo', 'Stevó', 'Kajio', 'Georg', 'André' og for sine 3 søstre 'Maria', 'Regina' og 'Lucienne'. Ansøking om dette vil bli innsendt senere.

Erbedt

på vegne av brødrene Karoli

(Leif Nordstrand)

x) Navnelisten fra den belgiske ambassade er ufullstendig)

Etter å ha mistet sine nærmeste i nazistenes konsentrasjonsleire var det en lang kamp for å få erstatning på lik linje med andre norske borgere ettersom romene var blitt gjort statsløse i mellomkrigstida. Original i Oslo byarkiv, arkivet «Fangeerstatning til norske sigøynere».

norsk statsborgerskap etter å ha kunnet dokumentere at både foreldrene og han selv var født i Norge. Men til tross for vedtaket om rett til norsk statsborgerskap, fikk Polikarps to brødre Milos og Çugurka avslag og ble transportert ut av landet av Oslo-politiet. De hadde som statsløse måttet kjøpe falske franske papirer for å kunne reise, noe som nå ble brukt mot dem.

Justisdepartementet snudde i saken i 1959 da franske myndigheter benektet at de var franske statsborgere. Milos og Çugurka Karoli fikk innvilget norsk statsborgerskap i desember 1959. Den siste saken om oppholdstillatelse og statsborgerskap for statsløse romer med norsk tilknytning ble avgjort i 1972. For de enkelte skulle det få alvorlige følger at statsborgerskapet ikke ble tilbakeført til krigsårene ettersom både tysk fangeerstatning og norsk krigspensjon krevde at personene hadde vært norske statsborgere under selve fangeoppholdet.

Frihetens pris

Den lange kampen for å få tillatelse til å oppholde seg i Norge som norske statsborgere hadde vært en personlig påkjenning for de overlevende fra konsentrasjonsleirene. Men fortsatt var det vanskelig for romer å få anerkjennelse for lidelsene de var påført av det nazistiske regimet. De overlevende konsentrasjonsleirfangene skulle etter den tyske kompensasjonsloven fra 1953 kunne søke erstatning for forfølgelse for politisk opposisjon til nasjonalsosialismen eller på grunn av rase, religion eller ideologi. Tysk høyesterett – *Bundesgerichtshof* – avviste likevel i 1956 at sigøynere hadde samme rett på erstatning som jøder. Grunnen var at romer av nazistene ble kategorisert som asosiale. Tysk høyesterett hevdet derfor at interneringen av dem i konsentrasjonsleirene derfor var ordinær bekjempelse av kriminalitet. Kun de som var deportert etter ordren om å sende sigøynere til Auschwitz i 1942 hadde rett på kom-

innvilget norsk statsborgerskap i 1956. Kjennelsen skulle gjøre det lettere for andre romer å reise krav om norsk statsborgerskap. Men innvilgingen omfattet ikke alle dem som i 1934 hadde hatt norske pass og fått disse erklært ugyldig kun fordi de var sigøynere. Justisdepartementet ba i februar 1956 landets politimestere om at de fortsatt skulle benytte seg av *sigøyrerparagrafen* ettersom de mente det var grunn til å tro at «enkelte av familiens slektninger og andre omstreifere vil forsøke å komme til Norge for på samme måte [...] å få fastslått eventuell tilknytning til landet og norsk statsborgerskap.» I 1956 var fortsatt Milos Karoli og

de to brødrene statsløse, men besluttet seg for å reise til Norge. Den eldste broren Polikarp ble avvist på grensa av politiet. Sigøyrerparagrafen ble dermed aktivt brukt fram til den ble opphevet av Stortinget i 1956 fordi «det ikke ansees som riktig å ha bestemmelser i fremmedloven som kan oppfattes som rasediskriminerende» (Ot. prp. Nr. 1. 1956). Men paragrafen ble erstattet med en vagere språkbruk som fortsatt kunne brukes til å diskriminere romer som folkegruppe. Fremmedpolitiet kunne nå avvise en person på grensa om han var «omstreifer eller liknende». I 1957 fikk Polikarp, som den første av de tre overlevende Karolibrødrene,

pensasjon ifølge tyske myndigheter. Fra 1963 ble erstatningsloven revidert og det ble bestemt at romer som ble sendt til konsentrasjonsleire fra 1938 også ble forfulgt av rasehygieniske grunner. Men dette sidestilte ikke de romske ofrene med jødene. Først i 1981 anerkjente Vest-Tysklands daværende forbundskansler Helmut Kohl at nazistene av rasemesige grunner ikke bare hadde forsøkt å utrydde jødene, men også romene.

På bakgrunn av mulighetene for å søke erstatning fra den vest-tyske staten vokste det i Norge fram krav om øremerket erstatning for norske statsborgere. Bakgrunnen var misnøye med manglende forståelsen for konsentrasjonsleirfangeres situasjon etter krigen. Blant annet ble ikke konsentrasjonsleirfanger tilkjent norsk krigspensjon før i 1968 fordi deres fysiske og psykiske skader ikke stammet fra enkelte krigshendelser, men fra de langvarige påkjenningene i konsentrasjonsleirene. 1955 opprettet derfor tidligere norske konsentrasjonsleirfanger Erstatningsrådet som skulle arbeide for erstatning fra den tyske staten. En avtale mellom Norge og Vest-Tyskland ble vedtatt i 1959 om en kompensasjon på 60 millioner DM, eller om lag 102 millioner norske kroner som skulle fordeles til norske statsborgere som hadde blitt utsatt for nazistenes forfølgelse og som hadde «lidd skade på sin frihet eller helbred, så vel som til fordel for de etterlate etter personer som er omkommet som følge av disse forfølgelsestiltak.» Avtalen mellom Norge og Vest-Tyskland gjaldt erstatning kun til de som var norske statsborgere under fangeoppholdet. For romene var dette et problem fordi de hadde vært statsløse da de ble internert. Måtte de overlevende igjen gå rettens vei for å få anerkjennelse som norske borgere?

Usikkerheten rundt statsborgerforholdene brakte opp spørsmålet om de måtte gå rettens vei for å få fangeerstatning. Josef-familiens sakfører Einar M. Olsen ga klar beskjed til Fordelingsstyret at hans klienter hadde latt være å saksøke staten fordi Justisdepartementet per telefon hadde gitt beskjed om at «sigøynerne ville få en tilfredsstillende ordning uten rettssak så snart fordelingsstyret kunne komme i funksjon og behandle saken». Det var ikke tvil om statsborgerskapet mente han, ettersom statsborgerskapsbevillingene i 1956 ble oppfattet som en «fullstendig kapitulasjon

For Milos Karoli var det viktig å fortelle om opplevelsene under holocaust der nesten hele hans familie og slekt ble utslettet. Foto fra boka «En for hverandre» hvor han forteller om sitt liv.

fra statens side, og således i virkeligheten en erkjennelse av at sigøynerne i virkeligheten hele tiden har vært norske statsborgere [...] Statens tilbud ville utoilsomt ikke ha blitt akseptert den gangen hvis man hadde hatt noen anelse om at statsborgerforholdet kunne være avgjørende for spørsmålet om fangeerstatning.»

Den norske tilknytningen ble grundig dokumentert i erstatningssøknadene. Det samme måtte fangeopphold og pårørendes død. Kopi av norske pass, utskrifter fra politiets passjournaler og vigselfattester som viste fødested og opphold i Norge ble framskaffet for å fremme krav. Milos Karolis og brødrene søkte om erstatning etter foreldre som døde i Auschwitz-Birkenau. Begge foreldrene var født i Kristiania, Joseph Karoli i 1890 og Elisa Warsha Karoli i 1895, noe som ble dokumentert med vigselfattest fra den katolske kirken i Norge. I tillegg måtte det for flere av de døde sannsynliggjøres forsvinning der det ikke fantes dødsattest fra leirene. For mange av de etterlatte var søksmålene svært ressurskrevende. Det bidro til at det kun ble søkt om erstatning for etterlatte av om lag tjue avdøde personer, det vil si om lag en tredel av de døde.

Anerkjennelsen

Norsk statsborgerskap i krigsårene ble lagt til grunn og i årene 1960-1962 fikk norske romer utbetalt erstatning for frihetsberøvelse og tap av pårørende. Senere ble det åpnet for å søke erstatning for tysk beslaglegging av bolig og eiendom og romene meldte da krav om tap av hester og vogner, samt smykker. Ifølge Stortingsmelding nr. 73 (1972-73)

«Om tiltak for de norske sigøynere» var utbetalingsene på lik linje med andre med de samme tapene. Likevel viser korrespondansen mellom romenes representant i Erstatningsrådet, Leif Nordstrand, og Fordelingsstyret en mulig forskjellsbehandling av romer og jødiske overlevende.

I desember 1960 fattet Fordelingsstyret vedtak om å utbetale søskenerstatning til de etterlatte i Karolifamilien. De tre brødrene Milos, Polikarp og Čugurka Karoli ved Leif Nordstrand skrev straks tilbake til Fordelingsstyret for fangeerstatningen at «erstatningen gir oss en særskilt tilfredsstillelse fordi vi ser i den en anerkjennelse av våre fullverdige menneskerettigheter. Noen egentlig erstatning for tapet av våre nærmeste kan pengene selvsagt aldri bli. [...] Hver av oss tre brødre er tildelt kr. 3600,- for tap av våre 9 søsken. Dette beløp oppfatter vi som rent symbolsk.» Brødrene understreket at de kun godtok erstatningssummen dersom den var utbetalt under samme prinsipp som for andre overlevende. Opplevelsen av forskjellsbehandling var underliggende i brevet. I en klage kom det fram at en rom som mistet alle sine pårørende i konsentrasjonsleirene fikk mindre erstatning for tap av alle sine søsken enn en jødisk overlevende. Leif Nordstrand klaget på avgjørelsen og mente at lovgrunnlaget ikke diskriminerte mellom ulike grupper av rasforfulgte, sigøynere og jøder: «Begge grupper ble som såkalte 'mindreverdige' raser utsatt for nazistenes utryddelsestiltak og fikk tilsvarende behandling. Dette er familien Karolis skjebne et talende bevis på». Ankenemda mente likevel at loven

åpnet for skjønn og avviste klagen på den ulikt vurderte søskenerstatningen. En viktig milepæl var likevel nådd ved at de norske romene fikk økonomisk oppreisning for lidelsene de hadde gjennomgått i konsentrasjonsleirene som norske statsborgere. Til tross for dette kom spørsmålet om statsborgerskapets gyldighet opp igjen da Rikstrygdeverket nektet flere romer krigspensjon noen år senere. Begrunnelsen var at de ikke hadde vært norske statsborgere under krigen. Vedtaket måtte gjøres om, og det ble i 1971 slått fast at de overlevende romene hadde rett på krigspensjon. Justisdepartementet la vekt på at det allerede var utbetalt fangeerstatninger fra den tyske staten og at det dermed var «lagt til grunn ved avgjørelsen at de var norske borgere under krigen.» Hanisch, som selv hadde vært sekretær for Sosialdepartementets nedsatte Sigøynerutvalg fra 1969, kommenterte at dette var det nærmeste norske myndigheter innrømmet delaktighet i de norske romenes krigslidelser.

Nazistenes forsøk på å utrydde romfolket i Europa har fått en svært liten plass i etterkrigstidas holocaustminne. Mens forfølgelsen av norske jøder etter hvert er innarbeidet i krigshistorien, er behandlingen av norske romer nærmest fraværende. Da Jahn Otto Johansen i 1989 ga ut boka *Sigøynernes Holocaust* ble han beskyldt for antisemittisme fordi han tok opp utryddelsesforsøkene på romene som en sentral del av holocaust. Han oppsummerte debatten et par år etter: «Reaksjoner jeg har fått fra norske sigøynere, som var blant de få overlevende etter gasskamrene, gir en resignert bekreftelse på hvor uhyre vanskelig det var å få folk til å interessere seg for det de hadde vært igjennom». For de overlevende bidro avvisningen og mistenkeliggjøringen etter krigen til dype sår. Jan Jansen, sønn av holocaust-overlevende Milos Karoli, holdt som første rom tale på den norske markeringen av den internasjonale Holocaust-dagen i 2010. Han la vekt på hvordan behandlingen av norske romer etter krigen førte til at tilliten mellom rom og norske myndigheter ble brutt.

For de overlevende hadde friheten en dyr pris. Til tross for at minnene var tunge å bære var det viktig for de overlevende å fortelle om krigsmarerittet, slik Milos Karoli og Frans Josef har gjort. For Frans Josef var det en plikt å ikke glemme: «Den tiden, midt i jubelen

over befrielsen, var full av sorg som vi aldri kommer over. [...] Det gjør vondt å snakke om det som hendte den gangen, vil helst tie og forsøke å glemme. Men vi må fortelle. Vi kan ikke la de som døde bare bli glemt. »

Kilder

Fangeerstatning til norske sigøynere, D L001
Sigøynerkontoret, D 0022
Finansrådmannen, Dc 0096

Litteratur

Andenæs, Kristian (1975). «Retts hjelp til norske sigøynere» i Eidesen, Arild, Ståle Eskeland og Thomas Mathiesen, red. *Retts hjelp og samfunnsstruktur*. Oslo: Pax forlag

Andenæs, Kristian (1981). «Makt og minoritet. Norsk forvaltning og norske sigøynere» i Andenæs, Kristian, Tom Johansen og Thomas Mathiesen, red. *Maktens ansikter. Perspektiver på makt og maktforskning*. Oslo: Gyldendal

Frøland, Hans Otto (2005). «Tyskernes erstatning til norske borgere» i *Norsk-tyske forbindelser gjennom hundre år. Ikke bare laks og pølser: bok til utstillingen*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag

Hanisch, Ted (1976). *Om sigøynerspørsmålet. Undersøkelse av bakgrunnen for sosial konfrontasjon*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning, Universitetet i Oslo

Johansen, Jahn Otto (1989). *Sigøynernes Holocaust*. Oslo: Cappelen

Johansen, Jahn Otto (1991). *Skumring fra øst*. Oslo: Aschehoug

Kenrick, Donald og Karola Fings, red. (1997-2006). *The Gypsies during the Second World War*. Hatfield: Gypsy Research Centre, University of Hertfordshire Press

Kenrick, Donald og Grattan Puxon (2009). *Gypsies under the swastika*. Hatfield: University of Hertfordshire Press

Kjeldstadli, Knut red. (2003). *Norsk innvandringshistorie. I nasjonalstatens tid 1814-1940*. Oslo: Pax

Pedersen, Friz (1990). *Skyd zigeunerne. Zigeunernes holocaust under nazismen 1933-45*. København: Forlaget Carnet

Skogaas, Peder og Kåre Lilleholt (1978). *En for hverandre. Sigøynerne Milos Karoli og Frans Josef forteller*. Oslo: Gyldendal norsk forlag

Auschwitz - Birkenau 2010.
 Foto: Lars Rogstad

Til minne om de døde

Josef Karoli, f. 1890
Elisabeth Warsha Karoli, f. 1895
Maria Karoli, f. 1913
Charles Karoli, f. 1915
Regina Karoli, f. 1919
Lucienne Karoli, f. 1940
NN Karoli, f. 1943
NN Karoli, f. 1943
Marie Helene Karoli
Georg Karoli
Kalio Karoli, f. 1927 (?)
Andre Karoli
Zolo Karoli, f. 1921
Stevo Karoli (?)

Oscar Beauve Josef, f. 1901
Kall Josef, f. 1902
Marie Katherina Koi, f. 1902
Paul Josef
Marguerite Josef
René Josef
Camille Josef
Rosalie Elen Josef
Rosa Josef, f. 1928
Lisa Josef, f. 1930
Caroline Josef, f. 1933
Charles Louis Josef, f. 1935
Fina Josef, f. 1936
Jean Josef, f. 1940
Manoch Josef, f. 1943
Karel Josef, f. 1926

Leon Galut
Helene Galut
Xavier Kall
Louis Josef Kall
Charles Modest
Henri Modest
Lisa Russalino
Waldemar Modest
Torvald Modest
Helene Modest Karoli
Jean Tchereanen (?)

Kun tolv av de 68 norske romene som ble avvist ved grensa i 1934 overlevde holocaust. I tillegg døde flere barn født i årene 1934-1945. For første gang publiseres her navnene på de som ble drept i nazistenes konsentrasjonsleire.

Navnelisten er foreløpig ikke fullstendig og fortsatt er flere navn ukjente ettersom kildene er mangelfulle. Mangelen på kjente navn viser at romenes krigsskjebne til nå har vært nærmest usynlig i Norge. De norske romene finnes ikke i minneskriftet «Våre falne 1939-45» og det ble levert erstatningssøksmål for bare tjue av de døde etter krigen.

Navnene er samlet med hjelp fra forsker Torbjørn Bay, de etterlattes familier, slektsforsker Kai-Samuel Vigardt, arkivmateriale i Byarkivet og litteratur.

Wilhelm

Folkeliv på Karl Johans gate under
prøveoppstillingen av søylen i 1926.
Fotograf: ukjent. Arkiv: Formannskapet
F0004.

«Paa Eidsvolds plads, midt mellem poplene, reises en søile paa mindst 20 m.,
kanske høiere, med en figur paa toppen, som symboliserer friheten eller
glæden ved friheten»

Rasmussen og Eidsvoll søylen

En søyle nesten dobbelt så høy som Monolitten, modellert av en av våre fremste billedhuggere som et minnesmerke over medlemmene av riksforsamlingen på Eidsvoll i 1814. En søyle som ifølge kunstneren skulle gi oss en følelse av samhørighet med vår gamle historie, og som skulle stå foran Stortinget som et symbol på vår frihet. Hvorfor ble den aldri reist?

Tekst: Unn Hovdhaugen

«Idet vi tror, at vore landsmænd vil være enige med os i, at der paahviler vort folks forpligtelse til at hædre dem af vore bortgangne, hvis arbeid og besvær har hjulpet os frem til de vilkaar, under hvilke vi lever og virker, har vi antaget at kunne paaregne tilslutning i vide kredse, naar vi opfordrer til at reise et mindesmærke for grundlæggerne af Norges statsforfatning, medlemmerne af rigsforsamlingen paa Eidsvold, hvilket mindesmærke bliver at oppstille foran Stortingets bygning.»

Tanken om et nasjonalmonument ble første gang lansert av Henrik Wergeland i 1836. På grunn av det nasjonalpolitiske forholdet til svenskene ble det ikke satt i gang arbeid med noe minnesmerke, men tanken levde videre, og 17. mai 1881 ble det sendt innbydelse til det norske folk om å bidra i pengeinnsamlingen til et monument. Invitasjonen ble

avsluttet med oppfordringen «Hver faar give efter bedste evne». Det skulle være et monument som folket stod sammen om.

En komité ble opprettet for å ha det kunstneriske, historiske og økonomiske ansvaret for monumentet, og det ble utlyst flere konkurranser. Kjente kunstnere som Gustav Vigeland og Christian Krogh var blant dem som deltok, men ingen av de innsendte forslagene ble vurdert gode nok. Målet hadde vært at monumentet skulle stå ferdig til hundreårsjubileet i 1914, men man greide ikke å bli enige om et forslag i tide. Det var liten fremgang i arbeidet og statsråd og formann i monumentskomiteen, Torolf Prytz, tok i 1924 derfor initiativet til en reorganisering av komiteen. Han oppnevnte et arbeidsutvalg bestående av byarkitekt Harald Aars, riksantikvar Harry Fett, maleren Eilif Petersen, professor Axel Revold og arkitekt Gudolf

Blakstad. Komiteen utlyste samme år en offisiell konkurranse. I juryen satt i tillegg historieprofessor Jacob S. Worm-Müller og den danske billedhuggeren Aksel Einar Utzon Frank.

Det var stor interesse for konkurransen, og av de 38 forslagene som kom inn, gikk billedhugger Wilhelm Rasmussen og arkitekt Otto L. Scheen av med seieren med forslaget «Fra Hafersfjord til Eidsvold». Minnesmerket skulle utformes som en 31 meter høy søyle med motiver fra Norges historie frem til 1814. Komiteen la i sin begrunnelse vekt på at ideen om å vise Norges historie gjennom søylens relieffer var gjort på en tiltalende og verdig måte. I senere tid har det ofte vært fokus på søylens nedre del når det har vært snakk om dens budskap og utforming. Om denne skrev komiteen: «Likeledes har den sluttende kjede av høvdingen paa søilens nedre del baade en symbolsk og

Modellen som ble satt opp av søylen i 1926 var i full skala, og festet med en rekke vaiere til bakken for ikke å velte. Fotograf: ukjent. Arkiv: Formannskapet F0004

kunstnerisk samlende magt, som gir utryk for de værgende og grundlæggende kræfter i landet.»

Arbeidet med å utforme en modell av søylen startet umiddelbart, og i 1926 ble en fullskalamodell satt opp utenfor Stortinget. Fotografiene fra prøveoppsettingen gir et godt inntrykk av hvordan det ville sett ut om søylen hadde blitt reist, den hadde praktisk talt ruvet i bybildet. Ved prøveoppsettingen var det på toppen av søylen en løvefigur, i 1934 gikk Rasmussen bort fra denne ideen. Det ble bestemt at søylen heller skulle krones med en rytterfigur; *«Jeg fant ut at rikets grunnlegger, Harald Hårfagre, burde få sitt monument i hovedstaden»* har han selv sagt som forklaring på sitt nye valg. I ettertid har flere kritisert at løven ble fjernet, og mange mente at det endret monumentet fra en Eidsvollssøyle til en Vikingsøyle, men komiteen gikk inn for endringen Rasmussen foreslo. Det ble gjort vedtak i Stortinget i 1935 om at søylen skulle bygges og settes opp på Eidsvolls plass.

En søyle i krig

I 1939 var rundt halvparten av søylen ferdighugget i stein, og så godt som resten av relieffene ferdigmodellert og støpt i gips, men da krigen kom stoppet byggingen helt opp i to år hovedsakelig på grunn av dårlig økonomi. I tillegg var det en del praktiske forhold som gjorde det vanskelig for Rasmussen å fortsette arbeidet. Atelieret han disponerte i Nedre gate 5 hadde i hovedsak vinduer i taket, noe som gjorde det umulig med blending. Leiligheten Rasmussen hadde disponert i Kunstnernes Hus ble rekvirert av tyske myndigheter, og Rasmussen ble i følge ham selv tvunget til å flytte til ei hytte i Asker. Mangel på materialer var også et problem under krigen, det var blant annet ikke lett å få tak i syenitt til huggingen av de delene som gjenstod. Rasmussen hadde også en del offentlige tillitsverv under krigen, han hadde ansvaret for tilsynet med utsmykningen av Trondheim Domkirke, han var medlem av utsmykningskomiteen for Oslo Rådhus, og medlem av Kulturrådet. I et brev til Stortinget i 1941 trakk han frem disse vervene som medvirkende grunner til at arbeidet med søylen var blitt forsinket.

Rasmussen hadde under studietiden flere ganger vært i Tyskland, og det var etter en reise dit han meldte seg inn i NS og dannet Tysk-norsk Selskap her hjemme. Han var skremt av mye av det han hadde sett av hendelser under reisene sine i Tyskland, men hans hovedfokus var kulturen, og han var opptatt av å ikke delta i en kulturboikott av landet. Men Rasmussen var ikke hva man kanskje kunne kalle en lojal NS-mann, ved valget i 1936 meldte han seg ut for en periode. Advokat Fredrik Platou, sekretær for monumentskomiteen, skrev i et brev til ordfører Brynjulf Bull i 1971 at Rasmussens gjeninnmeldelse i NS under krigen var for å redde kunstnerne i Rådhuset fra å bli erstattet av tredjerangs NS-kunstnere. *«Det betalte han med sitt livs ulykke»* ifølge Platou.

Rasmussens politiske motiver var ikke fremtredende, og han sier selv at han vokste opp i et hjem der man ikke snakket om politikk. Som Platou skrev kan Rasmussen ha hatt like mye idealistiske som politiske grunner til å være medlem av NS. På bakgrunn av hans egne uttalelser etter krigen kan han tolkes dit hen at han så medlemskapet i NS som viktig for å kunne påvirke kunsten. Og særlig viktig i en periode hvor mange av våre mest anerkjente kunstnere var blitt fratatt sine verv og dermed sin påvirkningskraft.

Søylens utforming var bestemt lenge før krigen, og det ble under krigen ifølge monumentskomiteen ikke gjort forsøk fra NS sin side på å endre denne. Ved et par anledninger forsøkte tyskerne derimot å benytte søylen til propaganda. Denne bruken avviste Rasmussen, og han la vekt på at søylen var et historisk nasjonalmonument som måtte holdes utenfor «døgnets politikk» som han kalte det. NS-myndighetene benyttet i stedet de historiske hendelsene ved Stiklestad for å fremme sin partipolitikk, og de reiste en NS-bauta der i 1944, utformet av Rasmussen.

Under landssvikoppgjøret i 1947 ble Rasmussen dømt til å sone tre år og to måneder, men i likhet mange andre på Ilebu, i dag Ila Landsfengsel, sonet han bare halvparten. Rasmussen ble dømt for medlemskap i NS, nazi-drevne Statens Kulturråd og Tysk-norsk Selskap. Hans deltakelse under NS-stevnet på

Stiklestad ble også trukket frem, og det at han laget utkastet til et Stiklestad-monument samt en Quislingbyste. Dommen ble anket til Høyesterett, men anken ble avvist. I en artikkel i Aftenposten 2. februar 1947 ble han beskrevet som «kultursviker», men det ble også lagt vekt på at vitnene i rettsaken hadde beskrevet ham som en godlynt nazist, en som vernet om norske interesser og tok avstand fra propaganda. Artikkelen ble avsluttet med: «*Han levde og arbeidet for kunsten*». Men etter krigen var det få formildende omstendigheter vedrørende medlemskap i NS. Etter løslatelsen skrev Rasmussen i et brev til Herman Wildenvey «*Det forekommer*

ofte at jeg tenker at det jeg hittil har gjort i livet, bare er en forskole til det jeg nå skal gjøre. Jeg må få ferdig Eidsvollssøylen, mitt smertensbarn. Den som på grunn av min holdning under krigen kanskje aldri vil bli reist.» Rasmussen håpet selv at hans person kunne holdes utenfor den store nasjonale sak som han mente arbeidet med monumentet var.

Søylens skjebne

Arbeidet med søylen stoppet opp igjen etter krigen. Mens Rasmussen sonet på llebu jobbet monumentskomiteen med å sikre monumentet, og det ble bygget et lager på Skøyen hvor de ferdige delene og gipsmodellene ble oppbevart. Søylen

ble liggende urørt i flere år. Forholdene på lageret var dårlig. Etter endt soning bestemte Rasmussen seg derfor for å flytte deler av søylen hjem til seg på Syverstadkollen i Asker. Høvdingerekken på om lag femti tonn ble flyttet ved hjelp av Rasmussens egne midler, og plassert i hagen.

I et brev til Stortingets presidentskap fra 1957 så monumentskomiteens medlemmer seg nødt til å si fra seg vervene sine, da de ikke lenger følte de kunne stå til ansvar for konservering av det ferdige kunstverket, eller de økonomiske vurderingene som måtte følge med. Det ble gjort utredninger om hvor mye det ville koste å gjøre ferdig søylen,

Under arbeidet med søylen benyttet Rasmussen seg av flere assistenter. Personen på bildet er ukjent, men mest sannsynlig en av steinhuggerne. Foto er fra atelieret i Nedregate 5 på 1930-1940-tallet. Fotograf: ukjent. Arkiv: Byarkitekten Dd 0177

og det ble anslått til å være omkring 1,8 millioner kroner. Komiteen påpekte i sitt brev hvor meningsløst den syntes det var å ikke ferdigstille kunstverket. «Det vil være meget trist om det store arbeide og den offervilje som her er vist fra hele landet skulle vise seg å være forgjeves og de innsamlede midler og gaver bortkastet. Etter vår mening ville det være å svikte den innsats og begeistring som reisningen av Eidsvollmonumentet har vært omfattet med av hele folket fra tanken ble reist i 1836.» Den la, som det ble gjort i konkurranseutkastet, vekt på at dette var noe hele folket hadde arbeidet sammen om. Fra de styrende myndigheter bar saken preg av trenering, og de viste liten vilje til å ta

avgjørelser i forhold til søylens skjebne.

Bildende kunstneres styre anbefalte i 1964 at søylen skulle fullføres. Styret la vekt på at den var godkjent av sakkynndige organer, at den hadde vunnet en konkurranse og at den delvis var finansiert ved offentlige midler. Ønsket var at Rasmussen skulle gjøre den ferdig, men så døde han i 1965, 86 år gammel, etter kort tids sykdom. Det var mange meninger om hva som burde gjøres med søylen, og i de påfølgende årene oppsto en heftig debatt rundt søylens skjebne. Det kulminerte med at Stortinget i 1968 ba Kulturrådet om å gi en anbefaling om hva man skulle gjøre med kunstverket. Det ble oppnevnt en komité bestående av maleren Håkon Stenstadvold, malerinnen Inger Sitter og arkitekten Torbjørn Rodal. Komiteen anbefalte å ikke ferdigstille søylen. Deres begrunnelse var at andre kunstnere ikke kunne ferdigstille den, da søylen med det kunne få et annen utforming enn det som opprinnelig var tenkt. Deres løsning var derfor å dele opp søylen og stille ut de ferdige delen, eller inkorporere de i andre offentlige byggeprosjekter. Familien til Rasmussen ønsket derimot ikke at kunstverket ble delt opp, dette kunne i følge åndsverkslovens bestemmelser heller ikke gjøres uten kunstnerens eller hans etterkommeres godkjenning. I Aftenposten ble det sommeren 1968 trykket to artikler med titlene «Sannheten

om Eidsvollssøylen» og «Sannheten om Eidsvollmonumentet» av henholdsvis forfatter Even Hebbe Johnsrud og arkitekt Gudolf Blakstad, siste gjenlevende i monumentskomiteen, der den siste artikkelen var en kommentar til den første. Temaene og problemstillingene som ble tatt opp utgjør kjernen i hvorfor søylen aldri ble reist som planlagt. Johnsrud skrev tidlig at Rasmussens politiske valg under krigen ikke burde ha noen betydning for søylens skjebne, og at hans politiske ståsted var helt uinteressant og uten relevans for den kunstneriske utformingen. Men så skrev han: «Men de som vil forsvare hans minne med å kreve denne søyle reist foran Stortinget, de må ha oss tilgitt at vi påpeker den intime forbindelse vi mener å finne mellom kunstverket, kunstnerens tolkning av det og den politiske bevegelse han senere ga sin åpne tilslutning.» Underforstått mente Johnsrud at søylens utforming bærer preg av nazistisk ideologi, og at den blant annet derfor ikke burde reises.

Det andre ankepunktet til Johnsrud var at søylen og dens utforming ikke lenger var tidsaktuell. Han trakk det så langt som å si at arbeidet med søylen var en stor personlig tragedie for Rasmussen, og at man skulle være glad for at hans minne som billedhugger ikke stod og falt på arbeidet med den. «Den er et tidstypisk uttrykk for en samfunnsholdning og en historieoppfatning som ikke lenger

har gjenklang, aller minst som utrykk for vårt syn på grunnlovsværket. Skal den no-
ensinne reises, må det være for å minne våre
etterkommere om hva mellomkrigstiden også
inneholdt av åndsstrømninger her hjemme.»
Han ga klart uttrykk for at han så ned
på, og mente den var utdatert, den his-
torieoppfatningen som var gjeldene da
monumentet ble utformet. Ideen om et
heroisk nasjonalmonument var nok på
slutten av 1960-tallet blitt noe foreldet.

Gudolf Blakstad var helt uenig i
Johnsruds fremstilling, og skrev i sitt
motinnlegg at den var direkte misvisen-
de på flere punkter. Særlig punktet om
at søylen skulle ha blitt nazifisert under
krigen. I følge Blakstad ble søylens tema
og motiver bestemt allerede i 1925, og
det ble ikke gjort noen endringer under
krigen. Her refererte han til monuments-
komiteens protokoll. Blakstad var også
kritisk til hvordan Johnsrud la vekt på at
kunstverket ikke lenger var tidstypisk.
Han stilte spørsmål ved om en genera-
sjonen hadde rett til å forkaste et aner-
kjent kunstverk utformet i en annen tid,
og under andre forutsetninger. Det er
en interessant problemstilling, hvordan
hadde vi forholdt oss til Eidsvollssøylen i
dag om den hadde blitt reist rundt 1940?
Og det hadde den vel kanskje blitt gjort
om krigen ikke hadde kommet.

Foreningen Norske Billedhuggere
skrev i et brev til Stortingets president-
skap i 1969 at den mente søylen var et
bilde på den alminnelige kunst- og his-
torieoppfatningen i mellomkrigstiden.
Søylen representerte en monumental
tendens, og var således også et typisk
eksempel på den gjeldende periodens
kunst. Selv om formspråket til Rasmus-
sen ga et alminnelig bilde av kunst-
oppfatning i mellomkrigstiden, var det
ikke uvanlig i etterkrigstiden å forbinde
denne mytologien og dette formspråket
med nazismen. Denne typen assosiasjo-
ner var lite forenlig med et nasjonalmo-
nument, og fremstod for kritikerne som
vanskelig å se bort fra.

I 1969 ble det etter initiativ fra Bil-
dende Kunstneres Styre arrangert en
minneutstilling for Rasmussen i Kunst-
nernes Hus. Utstillingen var delt i tre
deler, der den ene tok for seg arbeidet
med Eidsvollssøylen. Dette var første
gang publikum kunne se deler av den
mye omtalte søylen. Det ble stilt ut
gispmodeller og ferdige relieffer, og
sokkelen med den ferdig hogde høvding-
erekken ble fraktet på en kjempetrailer

og plassert foran inngangen. Ønsket
var å skape et bilde av de forskjellige
stadiene under arbeidet med søylen.
Utstillingen, sammen med et avisinn-
legg fra Bildende Kunstneres Styre om
at Eidsvollssøylen burde fullføres og
reises, kan tyde på at kunstnerne støttet
Rasmussen på tross av hans holdninger
under krigen.

Men 13. mai 1971 bestemte Stortin-
get å oppheve vedtaket sitt fra 1935 om
at søylen skulle reises. Saken vedrø-
rende fullføring og oppsetting av mo-
numentet ble vedlagt protokoll. Søylen
skjebne var fortsatt uavklart, det eneste
som var klart var at den ikke ville bli
reist på Eidsvolls plass.

Fra Eidsvolls plass til Bøverdalen

Åmund Elvesæter fra Bøverdalen hadde
blitt kjent med Rasmussen etter krigen,
og de fikk et nært forhold på tross av
motstridende politiske holdninger
under okkupasjonen. Elvesæter enga-
sjerte seg i saken, og jobbet særlig etter
Rasmussens død for at søylen måtte
reises. Flere meldte seg etter hvert på
i kampen om søylen, både Eidsvoll og
kunstnerens fødeby Skien ønsket at
søylen skulle bli reist hos dem. Men
søylen var eid av Staten, og den måtte
derfor frigis fra Stortingets president-
skap før noen ferdigstillelse og oppset-
ting var mulig. Dette ble gjort i 1992, og
samme dag ble gipsmodellene som ennå
ikke var hugget, fraktet til Opplandske
Betongindustri for støping. Elvesæter
brukte 2,6 millioner fra egen lomme på
ferdigstillelsen. Søylen ble reist i oktober
1992 under navnet *Sagasøylen* i Bøver-
dalen. Søylen forteller, der den står
nesten inneklemt blant høye fjell, mye
om Norges historie, og ikke bare frem
til 1914 slik som Rasmussen opprinnelig
hadde tenkt.

Kilder

Aftenposten, morgen, 6.2.1947:
«Billedhugger Rasmussen ville ikke
bryte den norsk-tyske forbindelse.
Vitnene betegner han som en godlynt
nazist.»
Aftenposten, morgen, 4.11.1969: 4:
«Kunst og kunstnere. Minneutstilling
Wilhelm Rasmussen i Kunstnernes
Hus.»
Blakstad, Gudolf (1968): «Sannheten
og Eidsvollsmonumentet» I:
Aftenposten, aften, 25.6.1968: 9

Byarkitekten, Dd 0177
Byarkitekten, Dd 0178
Finansrådmannen, Db 0304
Formannskapet/Bystyret, F 0004
Johnsrud, Even Hebbe (1968):
«Sannheten om Eidsvollssøylen» I:
Aftenposten, aften, 12.6.1968: 3

Litteratur

Hansen, Berner (1979): *Mannen bak
søylen. Løst og fast fra billedhoggeren
professor Wilhelm Rasmussens liv*,
Skien: Eget forlag
Norsk Kunstnerleksikon (1982-86),
Leif Østby (red.), Oslo:
Universitetsforlaget
Møller, Arvid (1996): *Søyle i
skyggeland, Billedhuggeren Wilhelm
Rasmussen*, Oslo: Grøndahl Dreyer
Parmann, Øistein (1969): *Norsk
Skulptur i femti år*, Oslo: Dreyer
Stangeland, Andr. (1962):
*Eidsvollsmonumentet 1836-1962 En
samtale og en dokumentasjon*, Oslo

*Kunstneren Wilhelm Rasmussen og den
ferdighugde Høvdingrekken etter at han hentet
den hjem til Syverstadkollen. Fotograf: ukjent.*
Arkiv: Formannskapet F0004

Den vanskelige

Undervisning i provisoriske lokaler,
Sagene skole 1944. Fotograf: ukjent.
A-40066/Ua/0001/023

skolehverdagen

Okkupasjonen og tyskernes rekvirering av skoler medførte en svært annerledes skolehverdag. Hvilke følger fikk dette for elever og lærere i årene 1940-1945?

Tekst: Mona Bruland

Det er betegnende at arkivmaterialet fra enkelte osloskoler fullt eller delvis mangler klassesdagbøker, lærerrådsprotokoller og karakterprotokoller for årene 1940-1945. Eksempelvis har arkivene fra Lakkegata skole og Lilleborg skole ingen klassesdagbøker fra krigsårene. Det kan være ulike årsaker til at materiale har kommet bort, men tyskernes rekvirering av skoler er antageligvis én viktig grunn til de hull man finner i arkivmaterialet. Ordre om rømming av skolene ble gitt uten varsel eller med så kort tidsfrist at det bare i liten grad var mulig å redde unna det mest nødvendige skolemateriell. Det som ble stående igjen på skolene ble ofte helt ødelagt eller kastet.

Kort tid etter 9. april startet tyskerne å rekvirere skoler i Oslo. Det må ha vært både trist og skremmende for lærer og elev å se skolen totalt forvandlet fra å være barnas høyborg til å bli en militærkaserne hvor hakekorset valet ute i skolegården.

I løpet av mai måned var de fleste av folkeskolene i Oslo beslaglagt. Med dette fulgte et enormt arbeid for å finne tilstrekkelig med undervisningslokaler for alle byens elever. Problemet med å skaffe nok lokaler, vedvarte hele okupasjonstiden.

«Tyskerne i gutteoppgangen, vi i resten av skolen»

Lærerrådsprotokollene gir oss et innblikk i hva som ble drøftet på møter mellom lærere og overlærer. Noen skoler har utførlig notert ned hvordan undervisningssituasjonen var under krigsårene. I Lilleborg skoles lærerrådsprotokoll for årene 1940-1943 har overlærer Per Kviberg gjort grundige notater. Disse forteller oss om skolehverdagen de første dager og måneder etter okupasjonen. Allerede den 10. april – «panikkdagen» ble det holdt lærerråd. Ryktet om at byen skulle bli bombet førte til panikk og ikke minst flukt fra hovedstaden. Lærerrådet drøftet hvilke lærere og lærerinner som skulle undervise ved en eventuell evakuering, en evakuering som ikke fikk det omfang man først trodde. De følgende dagene fram til og med 15. april møtte hele personalet, men kun sju – åtte elever. Fra 17. april begynte det å normalisere seg og i alt 423 elever møtte til undervisning. Antall elever økte i dagene som fulgte.

29. april møtte i alt 540 elever fram ved Lilleborg skole. Det ble ingen vanlig

Bolteløkka skole var den skolen i Oslo som hadde spredd undervisningen mest under okupasjonen. I siste skoledager. Her i Fru Ramdahls spisestue i 1944. Fruen tok selv på seg bryet med å koke og servere havresuppe. Fotografert av...

skoledag. Elever og lærere fikk beskjed om at skolen var rekvirert av tyskerne. De hadde likevel ikke mistet skolen for godt. Protokollen viser at tyske soldater som hadde inntatt skolen, ble noen dager for så å reise igjen. Dette skjedde opp til flere ganger. Skolen ble grundig rengjort hver gang tyskerne dro. Deretter tok man skolebygningen i bruk igjen, men det var hele tiden uvisst når de tyske soldatene kom tilbake. 16. mai skrev Kviberg at hver klasseforstander foreløpig underviste i sin klasse, men må være «forberedt å rykke ut så snart tyske tropper kommer».

Det hendte at skoler som var rekvirert fikk beskjed om at skolene igjen kunne taes i bruk for undervisning. Flere skoler var «lovt frigitt til bruk for skolen» fra høsten 1940. Enkelte skoler ville imidlertid kun bli delvis frigitt. Det

gjaldt blant annet Bolteløkka, Ila, Kampen, Lilleborg og Sagene skoler. Til tross for vanskeligheter med å finne tilstrekkelige lokaler til undervisningen, ble det med god grunn, utvist stor skepsis til det å ta i bruk delvis frigitte skoler. I et skriv fra Finansrådmannen i juli 1940 het det at det ikke under noen omstendighet måtte settes i gang undervisning «før der fra skolemyndighetenes side kan gis uttrykkelig tilsagn om at undervisningen kan skje på fullt betryggende måte med hel atskillelse fra de tyske militære». Også i et skriv fra Skolerådsmannen påpekes det at det beste er å benytte skoler som ikke ble brukt til å innkvartere tyske soldater. Overlæreren fra Lilleborg skole hadde imidlertid meldt fra at han hadde fått i stand en ordning som var fullt forsvarlig ut i fra den situasjonen man hadde. For eksempel står det notert i

Under krigen hadde den undervisning på 163 forskjellige steder. Bildet er samlet (og muligens tatt) av overlærer Katrine Arnesen ved Sagene skole. A-40066/Ua/0002/006

Danskehjelpens suppestasjoner ga god næring til skolebarna i Oslo. Bilder er samlet (og muligens tatt) av overlærer Katrine Arnesen ved Sagene skole. A-40066/Ua/0002/001

lærerrådsprotokollen 27. mai: «Tyskerne i gutteoppgangen, vi i resten av skolen.» Selv skolens lekeplass ble delt i to ved hjelp av et stort tau.

På Bjølsen kunne Lilleborg skole få låne 13 rom på formiddagen og 11 rom på ettermiddagen. Dette skulle imidlertid vise seg å bli en kortvarig løsning. 15. oktober opplyste overlærer Kviberg at tyskerne også hadde rekvirert hele Bjølsen skole.

Historien om Lilleborg skole viser hvor utforsigbar skolehverdagen var for elever og ikke minst skolepersonalet. Situasjonen var ikke unik. 1. oktober 1940 hadde folkeskolen 149 klasserom til rådighet. Antallet klasser var da 589. Ved utgangen av skoleåret 1940-1941 hadde den kommunale skolen kun fire hele skolebygg til disposisjon til undervisningsformål; Gamlebyen, Grü-

nerløkka, Møllergata og Uranienborg skoler. Krigens siste to år var samtlige ordinære folkeskoler rekvirert av tyske militærmyndigheter.

Provisoriske lokaler og private hjem

Hvor hadde man undervisning når skolebygningen var omgjort til militærkaserne? Som eksemplet med Lilleborg skole har vist fant man ofte lokaler i andre skoler. Grünerløkka skole huset til tider elever fra Lakkegata og Sofienberg skole. Lilleborg skole fikk bruke rom ved Bjølsen skole. Elever fra Majorstua skole fikk undervisning ved Uranienborg skole. Elevtallet økte betraktelig på de skolene som ennå ikke var rekvirert eller som var frigitt for en kort periode. En beskrivelse av situasjonen ved Gamlebyen skole viser hvor stort presset kunne bli: «Lokalene ved Gamlebyen skole

er beregnet på ca. 28 klasser. Under de nåværende forhold har vi barn fra 3 forskjellige skoler med til sammen 70-80 klasser. Hertil kommer så den Tekniske Aftenskole og flere ettermiddagskurser. Skolens lokaler er derfor nå fullstendig overbelastet og opptatt fra kl. 9 til kl. 21. Vi har dessuten måtte leie leselokaler på 3 forskjellige steder utenfor skolen.» Man var nødt til å lese på skift og lokalene ble brukt både tidlig og sent. For at elevene skulle få samme antall dag- og ettermiddags undervisning, lagde man skiftordninger. Uten tvil må dette ha skapt mye ekstraarbeid for lærerne. At undervisningstidene stadig endret seg må også ha vært en belastning for elevene.

Veldig ofte måtte man ta i bruk andre lokaler som var til rådighet. Klasser fra én og samme skole ble spredd over hele byen. Lokaler fant man blant an-

net i menighetshus, forsamlingslokaler og fabrikker. Det var ikke uvanlig at én skole hadde sine klasser fordelt på 15-20 ulike lesesteder. Og man kan tenke seg hvilket svare strev mødrene hadde med å få barna av gårde til ulike tider og forskjellige lokaler. En flokk med skolebarn på vandring var et typisk trekk i datidens gatebilde.

Mange av lokalene som ble tatt i bruk var nok svært enkle og manglet antagelig det meste av det som er vanlig inventar i et klasserom. Lærerinne Helene C. Kløvstad var lærer ved Sagene skole under krigen. Hun skriver at skolearbeidet til tross vanskelige omstendigheter gled inn i mer eller mindre normale former. «Vi vente oss til de merkelige omgivelsene. Å sitte oppå en rulle i engelsktimen ble en naturlig ting, å medbringe stol selv like selvfølgelig. [...] Hadde en ikke tavle, fikk en bruke andre ting, f.eks dørflatene». Noen av klassene fra Sagene holdt til i lla kirkes lokaler. Det oppstod en del pussige situasjoner når kirke og skole skulle arbeide på skift i samme rom. Hver lørdag hadde engelskklassen time på galleriet og i sakristiet i kirken. Når det var vielse måtte elevene stå utenfor å vente.

I mangel på noe annet hendte det at man måtte ta i bruk rom som absolutt ikke egnet seg til undervisning. Småklassene ved Gamlebyen skole leide rom på et loft i Arups gate. I brev til generaldirektøren for Norges Statsbaner hvor skolens overlærer søker om å leie rom i den nye toghallen, beskrives lokalet som svært dårlige: «Lokalet er så mangelfullt at det må ansees uforsvarlig å benytte et sådant skolerom for barn i alderen 6 ½ til 10 ½. Det er kun den rene nød som har gjort at vi har måttet benytte det.»

Når verken andre skoler eller lokaler var tilgjengelige eller tilstrekkelige, forsøkte man å få til undervisningen i private hjem. Mange foreldre stilte sine stuer til disposisjon. Fra Bolteløkkas lærerrådsprotokoll kan vi lese fra møtet 11. januar 1943: «Det blir nu undervisning 3 dager i uken i de leide rom, de øvrige 3 dager blir det undervisning i elevenes hjem.» Ordningen må ha minnet om den såkalte omgangskolen, den vanligste skoleformen fram til 1860, da lærerne reiste rundt og ga elevene undervisning.

Lærerne åpnet også sine hjem for undervisning. «Aller heldigst stillet var vi lærere som hadde høve til å ha barna hjemme hos oss selv», skriver en lærerinne

fra Sagene skole. Og kanskje var det mindre strevsomt å ha elevene hjemme enn å dra byen rundt til de ulike hjem. Likevel må det ha stilt store krav til både kreativitet og tålmodighet: «Hver morgen forandret jeg huset mitt til skolestue. Og det gikk, bare en slo av på kravet om god plass. 14 ved spisebordet, 3 ved hvert skrivebord, 1 på kne i sofaen ved sybordet og 2 ved det gamle sybordet.»

Kristendoms-kunnskap, norsk og regning

Med klassene spredt over store deler av byen er det innlysende at man i stor grad måtte oppgi prinsippet om faglærere. Under krigsårene var det derfor vanlig at hver lærer underviste sin klasse.

I følge Normalplanen fra 1939 fikk elevene karakterer fra 4. klasse, én gang i året. Karakterprotokollene kan gi oss en idé om hvilke fag skolene ga undervisning i. Karakterer gitt i 4. klasse for gutter i skoleåret 1940/41 på Lakkegata skole viser at man der klarte å gjennomføre alle fag fra planen. Protokoller fra Sagene skole for det neste skoleåret viser at flere 4. klasser fikk undervisning i et begrenset antall fag. A og B-klassen for piker hadde fagene kristendoms-kunnskap, norsk, regning og håndarbeid. C-klassen for piker hadde i tillegg natur-fag, skrivning og tegning. Det er ingen informasjon i protokollene som forklarer hvorfor undervisningen var ulik innenfor et og samme klassetrinn. Kanskje holdt C-klassen til i bedre lokaler enn A og B-klassen? Likevel var det ingen av klassene som hadde fagene geografi, historie, sang eller kroppsøving. Karakterprotokoller for 4. klasse fra Sagene og Gamlebyen skoler året 1942/43 viser også kutt i antall fag. Klassen på Sagene skole fikk kun undervisning i tre fag, mens man ved Gamlebyen skole klarte å gjennomføre fem av de elleve obligatoriske fagene. Karakterprotokoller for de yngste klassene synes å antyde at det i noen skoleår ble undervist i få fag, men man dekket alltid opp for fagene kristendoms-kunnskap, regning og norsk.

Ser man i enkelte karakterprotokoller for 5.-7. klasse er situasjonen en annen. Mye tyder på at man prioriterte å få til flest mulig fag i de høyre klassene. Likevel er det noen fag som gjennomgående synes å ha vært vanskelig å gjennomføre for alle klassetrinn. De fagene som oftest er utelatt fra karakterprotokollene er husstell, håndarbeid

I «skomakerstua» på Sagene hvor det ble servert melk i å

rene 1940-1941. Fotograf: ukjent. A-40066/Ua/0004/002

og kroppøving. Husstell og håndarbeid krevde materialer og varer som ikke lenger var lett tilgjengelige og spesielt var vanskelig å oppdrive. Det forklarer hvorfor faget kroppøving i så liten grad ble gjennomført. Likevel vitner protokollene om at man til tider fant løsninger. Kanskje fikk man til linjegymnastikk utenfor de provisoriske lokalene?

Ser man i protokoller fra skoleåret 1942/43 for 6. og 7. klasse vil man se at engelskfaget er byttet ut med tysk. 17. mars 1941 sendte Kirke- og undervisningsdepartementet ut en mel-

ding om endring av Normalplanen i forhold til fremmedspråkopplæringen. Departementet ville innføre tysk i 6. klasse fra høsten 1942. Tysk skulle være det eneste fremmedspråket på skolen. Ikke uventet møtte faget stor motstand både fra lærere og elever.

«Ingen skal sitte og fryse»

Brenselssituasjonen var vanskelig under hele okkupasjonstiden. For å innskrenke forbruket av brensel var det klare bestemmelser om fyring og temperatur i klasserommet. Til tider skulle ikke

temperaturen i overskride 18 grader, kan vi lese i enkelte lærerrådsprotokoller. Det kunne bli kaldt å sitte stille i flere timer. Ofte medførte dette kortere skoledager. «På særlig kalde dager kan elevene i småklassene lese kortere tid. Ingen skal sitte og fryse», står det i en protokoll fra Ila skole.

Flere av krigsvintrene var svært kalde og i visse perioder var det kun undervisning annenhver dag. Noen ganger ble det iverksatt brenselferie, en form for skoleferie, for å spare brensel. Men man prøvde i det lengste å gjennomføre undervisningen. I noen av lokalene som

Danskesuppa ble lagd på Cerenahavre fra Danmark. Her fra den første suppestasjonen i Lilleborg menighetshus. Bilder samlet (og muligens tatt) av overlærer Katrine Arnesen ved Sagene skole. A-40066/Ua/0002/002

Ruseløkka skole disponerte hadde man koks, men manglet opptenningsved. I skolens lærerrådsprotokoll ser vi at dersom barna tok med seg fliser til opptennning, var det mulig at man kunne holde undervisningen i gang én måned lenger. Da brenselet tok slutt måtte man ty til private hjem i den utstrekning det var mulig. Noen skoler var heldige og disponerte rom med elektrisk oppvarming. Disse rommene ble gjerne beholdt de eldste barna.

Landsdekkende brenselferie

Kontroll over norsk skole var viktig for

tyskerne og NS. Mye ville vært vunnet dersom man klarte å få den nye ideologien inn i skolen. Lærerne var derfor utsatt for stort press. Situasjonen tilspisset seg våren 1942 da Quisling opprettet Norges lærersamband som skulle tjene som et mellomledd mellom lærere og de offentlige myndigheter. Alle lærere var forpliktet til å bli medlem. Lærerorganisasjonene oppfordret på sin side til kamp mot sambandet, en kamp som det store flertallet av lærere sluttet seg til tross trusler om arrestasjon og tap av lønn.

NS-myndighetenes svar på læreraksjonene var å stenge skoler over hele landet under påskudd om såkalt «brenselferie». Osloskolene ble stengt i februar og åpnet ikke før i begynnelsen av mai. Den 20. mars ble cirka 1100 lærere arrestert. Om lag sytti av disse var fra Oslo. De aller fleste fra Østlandet ble sendt til Grini fangeleir. Mange av dem som ikke var rammet av arrestasjoner fortsatte sin kompromissløse kamp og opprettholdt undervisningen til tross for at Kirke- og undervisningsdepartementet hadde nedlagt forbud mot dette. Lærerne fikk bred støtte hos foreldrene som åpnet sine hjem for «illegal» undervisning.

I mai 1942 kunne undervisningen starte opp. Mange lærere var imidlertid fortsatt arrestert. Én av de arresterte lærerne ved Lilleborg skole ble ikke løslatt før langt ut på høsten. Et stort antall elever sto derfor mange måneder uten undervisningstilbud.

Danskesuppe og tran

Mangel på mat var et stort problem under krigen og rasjonering på matvarer tiltok gjennom krigsårene. Dette fikk naturligvis også store følger for skolebespisningen. Oslofrokosten som ble innført i begynnelsen av 1930-årene stanset opp 9. april 1940. Under krigen ble det til tider delt ut både kålrot og melk. Fra 1942 fikk elevene tran og i 1944 ble det etter anmodning fra skolelegesjefen innkjøpt C-vitamintabletter.

I en lærerrådsprotokoll fra 1943 kan vi lese at «*på grunn av ernæringsvan-skelighetene må elevenes hjemmearbeid innskrenkes til det minst mulige. Mandag leksefri*». Samme år uttalte skolelegesjefen at antall fraværsdager på grunn av sykdom hadde økt sammenlignet med tiden før krigen og de første krigsårene. Barnas energi og arbeidsevne var tydelig redusert. Høyde og vektmåling av elevene i mars 1945 viste at den økning man hadde sett i elevenes høyde i årene 1920-1940 var stoppet opp. Likeledes var gjennomsnittsvekten gått ned. At tilstanden i det siste krigsåret ikke var verre, må antagelig forklares ut fra blant annet landopphold og Danskehjelpen med sendinger av matpakker og havregryn.

I krigsårene 1943-1945 fikk Gudrun Collett, pastor Dagfinn Hauge ved Lilleborg menighet og Kristin Arnesen overlærer ved Sagene skole ideen om å koke havresuppe til skoleelevene. De hadde hørt at to lærerinner på Sagene skolen hadde startet utdeling av brødsiver i klassene sine. En del av Danskehjelpen var forsendelse av havregryn. Første suppestasjon ble opprettet i Lilleborg menighetshus. Pastor Hauge fikk tak i husmødre som sa seg villig til å koke suppe hver sin dag i uken. Rektor Arnesen skaffet suppekjeler og annet nødvendig utstyr. Til å begynne med ble havresuppe kun utdelt i de nordre og østlige by områdene, men ble senere utvidet til hele byen. Det skulle i alt bli 37 ulike suppestasjoner. Et utdrag fra lærerprotokollen fra Lilleborg skole i mars 1943 forteller hvordan det hele ble organisert for denne skolen. Fra og med 19. mars skulle elevene få «*havrevelling hver dag på Soria Moria. Dette er blitt mulig fordi danske menigheter har sendt opp havregryn, byggryn og tørrmelk. Gjennom menighetene i Oslo er disse gavene kommet til skolene. Kjøkkenpersonalet på Lilleborg fabrikker har påtatt seg å koke suppen. Formiddagsklassene spiser etter skoletid og ettermiddagsklassen spiser før skoletid. [...] Personalet må følge elevene hvis det er mulig*». Når man vet hvor viktig sko-

lebespisningen var for mange under fredstid, er det ikke vanskelig å forstå at havresuppen hadde usedvanlig stor betydning under krigen. Og det er ingen tvil om at barna satt pris på suppen. I et takkebrev sendt til Danmark skriver en elev i 4. klasse: *«Jeg vet ikke hvordan det skulle gått hvis vi ikke suppe hadde fått. Min hjerteligste takk og tanke jeg sender til alle danske venner.»*

«Den var herjet [...] men den var vår!»

Freden kom 8. mai 1945. Fem års okkupasjon var endelig over, og man så fram til at hverdagen skulle normalisere seg. Det tok likevel tid før skolene ble endelig frigitt. Enkelte skoler ble brukt til å innkvartere engelske soldater, andre ble overtatt av Røde Kors som benyttet skolene for å hjelpe frigitte fanger. Like viktig var det at skolene var i så dårlig stand at omfattende reparasjoner var nødvendige.

Gleden var stor da skolene igjen kunne tas i bruk. Slik beskriver en lærer sitt første møte med Sagene skole etter frigjøringen: *«Ferden gikk gjennom alle korridorer, overalt var det blomster som barna var kommet med. Fra alle skolens vinduer valet små flagg. Det var en stor dag: Vi hadde fått igjen skolen vår. Den var herjet og medtatt – men den var vår!»*

Kilder

Bolteløkka skole, Ab 0001

Ila skole, Aa 0001

Lilleborg skole, A 0002

Ruseløkka skole, A 0002, A 0005

Sagene skole, H 0003

Beretning om Oslo kommune for årene 1912-1947. Oslo (1952)

Beretning om Oslo folkeskole, tvangsskole og fortsettelsesskole 1927-1928, 1945-1946. Oslo

Finansrådmannen, Db 0190

Litteratur

Aartun. Leiv Brynjulf og Sigurd Aartun (2003): *Motstandskampen i skolene 1940-1942. Lærerstriden mot nazifiseringen*. Oslo: Orion forlag
Melvold, Erik Oluf (2000): *Kampen om skolen*. Oslo kommune, skoleetaten, skoleadministrasjonen.
Skolen ved fossen 1861-1961, (1961) utgitt ved Sagene skole. Oslo: eget forlag

Ila skole 50-års jubileumsberetning 1916-1966, (1966) Oslo: Tengs boktrykkeri

Skolebarn fra Sagene med norske flagg
den første dagen på «egen» skole etter
frigjøringen 1945. Foto: ukjent. A-40066/
Ua/0003/009

Syke

Sykehusenes bidrag
betydning. Jøder b
fangepasienter fikl

«Den store ambulanse fra Ullevål til Hadeland.» Ullevål sykehus sendte ut en konvoi med store ambulanser, busser utstyrt med sykebårer, for å hente evakuerte sivilpersoner fra traktene rundt området Stryken – Harestua, hvor det pågikk kamphandlinger. I noen kaotiske aprildager brakte Ullevålambulansene omkring tusen sivile evakuerte til byen. Foto: ukjent. A-40202/Ua/0008/492a

hus og motstandskamp

g i motstandskampen var ikke uten
le holdt skjult og politiske
k hjelp til å flykte.

Tekst: Ragnhild Bjelland

20. april 1940 ankom et tysk hospitalskip Oslo havn, og overtok forpleiningen av en del av de tyske sårede soldatene. Skipet vi ser her (i bakgrunnen) er trolig identisk med hospitalskipet «Berlin», ett av åtte tyske «Lazarettsschiffe» i bruk under andre verdenskrig, og som var satt inn i norske farvann første del av krigen. I 1945 ble «Berlin» truffet av to miner under evakueringen av flyktninger i Østre del av Baltikum. Etter krigen ble skipet imidlertid reparert og gikk i trafikk i Svartehavet inntil 1986, da det kolliderte med skipet «M/S Pjotr Wassjew», en ulykke som kostet nesten fire hundre personer livet. Fotograf: ukjent. Fra bildesamling, gitt som gave til Byarkivet av Per Vagmo.

Sykehusene var ikke uforberedt på krigen som skulle komme. Høsten 1939 førte den urolige situasjonen i Europa til at det ble utarbeidet en evakueringsplan for sykehusene som tilhørte Oslo kommune. Her var det også planer for beskyttelse av sykehusene mot luft- og gassangrep. En rekke tiltak ble satt i gang. Flere uker før krigsutbruddet var vinduer blendet med trelemmer, og forskriftene for alarmsystemer, tilfluktsrom og andre sikkerhetsforanstaltninger etterfulgt. Det ble også foretatt betydelige forhåndsinnkjøp av medikamenter, legerekvisitter og tekstilvarer, dessuten fullt utstyr til seks hundre sykesenger med tilhørende inventar, fortrinnsvis bestemt for eiendommer på landet som ifølge evakueringsplanen skulle tjene som reservesykehus for Oslo kommune. I tillegg ble det kjøpt inn tusen reservemadrasser i tilfelle sykehusene måtte ta hånd om et større antall sårede.

Evakueringen

Den 9. april og de nærmeste dagene ble hundrevis av pasienter utskrevet fra de kommunale sykehusene i Oslo og Aker. Sporveisselskapets omnibusser bidro, sammen med privatbiler, til en effektiv hjemsendelse av oppgående pasienter. Det gjaldt å få mest mulig ledig kapasitet til sårede. I tillegg måtte sykehusbygninger tømmes, helt eller delvis, da det under rådende forhold ikke var forsvarlig å ha sengeliggende pasienter der. Fra Ullevål sykehus og Krohgstøtten sykehus ble det skrevet ut omkring åtte hundre pasienter, mens det ble sendt hjem omkring 480 pasienter fra Aker sykehus.

Mange av de sengeliggende pasientene ved Oslo kommunale sykehus ble evakuert til Dikemark sykehus i Asker. 12. april transporterte Krohgstøtten sykeavdeling de 58 gjenværende sengepasientene hit. På Dikemark ble de anbrakt i tre egne bygninger. Tilbakeføringen til Krohgstøtten skjedde først 11. september. Den 12. april ble også tretti

pasienter fra Ullevål psykiatriske avdeling overflyttet til Dikemark, og den 25. april ankom ytterligere 75 pleiepasienter fra Ullevål hit. Tuberkulosepasienter fra de indremedisinske avdelingene på Ullevål ble på sin side flyttet til Vardåsen sanatorium, også dette 12. april. Oslo kommunale sykehus benyttet i tillegg restaurantene på Frognerseteren og Skimuseet som evakueringshospital i noen uker.

Ved Aker sykehus ble pasientene ved kirurgisk avdeling flyttet fra de øverste etasjene til «de mer sikre» første- og andreetasjene, samt ned i kjelleren, som var sikret mot splintfare.

1. mai beslagla imidlertid tyske militære myndigheter det kommunale sykehus på Tonsen, og gjorde det om til *krigslasarett*. Aker sykehus måtte altså flytte fra sine bygninger. Aker kommune opprettet kort tid etter et midlertidig sykehus, først på Tåsen skole, og fra 30. juni, på Berg skole. Kapasiteten var på omkring to hundre pasienter. Men ikke alle pasienter tilhørende Aker fikk plass på Berg skole. I løpet av krigsårene leide kommunen derfor senger ved Diakonhjemmets Sykehus, Rheumatisesykehuset, Røde Kors Klinik og senere, da denne avtalen opphørte, på Svenske Röda Korsets Sjukhus. Sykehuset opprettet dessuten førti plasser i Grefsen Vels lokaler.

Norske og tyske krigspasienter

I krisedagene sørget sykehusrådmann Thv. Klaveness for at Hager Landkrigsreglementets (bidrag til Haagkonvensjonen nr. 4) viktigste bestemmelser for krigføring på land, herunder om syke og sårede, ble sendt til overlegene, sykehusutvalgets medlemmer og alle etater og avdelinger som hørte til under rådmannen. Det var med andre ord fokus på at internasjonale regler for beskyttelse av syke og sårede i strid skulle respekteres – også i forhold til tyske soldater. De første norske krigspasientene ankom Oslo kommunale sykehus

allerede 9. april. Det var fem menn. Klaveness forteller at det i journalen er notert opplysninger om fire av dem: En var truffet av granatsplint, en var «såret ved Studenterlunden», en på Frøen, og en ble funnet bevisstløs på gaten. Den 13. april og de påfølgende dagene ble det brakt inn sårede norske soldater som hadde vært med i kamper utenfor byen. Det kom også sårede og syke nordmenn fra forskjellige andre steder, særlig fra fangeleirene i Oslo sentrum og på Hvalsmoen. I løpet av april 1940, ble i alt 98 norske krigspasienter innlagt, 25 av disse på grunn av skuddsår.

Fra den 10. april begynte innleggelsen av tyske pasienter, vesentlig fra skip fra den tyske flåten. Den første dagen ble det lagt inn ni skadede fra slagskipet

Lützow og én fra *S/S Lübeck*. Flere var uvitende om hvilken båt de var kommet med, andre hevdet de ikke hadde lov å opplyse om det. Men av de innlagte som oppga båtnavn, var hele førti fra *Blücher*. Tretten av disse led av forfrysning, seks var forbrent og fem hadde beinskader.

Fra den 13. april av ble det også innlagt tyske soldater som var såret i kamphandlinger i Østlandsområdet. De sårede og syke tyske soldatene ble fortrinnsvis innlagt på Ullevål sykehus. Men etter tyskernes ønske ble Krohgstøtten sykeavdeling reservert for tyske indremedisinske pasienter. Avdelingen ble likevel ikke benyttet i særlig grad, kun 29 pasienter ble innlagt. Ullevålsviens særskole i Bolteløkkens allé 8, som nylig hadde vært benyttet som reserve-

lasarett for Ullevåls epidemiavdeling, ble også tatt i bruk for lettere sårede tyske soldater.

Fra 14. april av var det stasjonert en tysk sanitetsflytjeneste i Oslo, og en del av de innlagte tyske soldatene ble transportert med fly til Tyskland. I tillegg ble en del soldater overført til et tysk hospitalskip da dette ankom 20. april. I løpet av april ble samtlige tyske pasienter, der tilstanden tillot det, utskrevet fra Oslo kommunale sykehus, ettersom tyskerne, som nevnt, åpnet sitt eget sykehus i Aker kommunale sykehus sine lokaler på Tonsen fra og med 1. mai 1940. Fram til mai var det i alt 303 tyske krigspasienter under forpleining på Oslo kommunale sykehus. Av disse var det fire som døde.

Det ble betalt samme kurpenger for de tyske soldatenes forpleining som det som var fastsatt for utenbysboende. Sykehusrådmann Thv. Klaveness fortalte senere i sin bok *Oslo kommunale sykehus i krigens tegn* at det på et møte på politimester Welhavens kontor den 11. april, der bl.a. finansrådmann Hartmann, disponent Stranger og samtlige politifullmektiger var til stede, ble referert en takk fra den tyske kommando til byens sykeanstalter for pleien av de tyske soldatene. Videre ble det fra samme hold, referert en erklæring som gikk ut på at ingen norsk pasient skulle behøve å utskrives fra sykehusene for å gi plass for tyske pasienter.

Epidemiavdelingens gamle likhus på Ullevål sykehus ble satt i stand for å

motta døde tyskere, vesentlig fra *Blücher*. En tilsvarende ordning ga plass for falne nordmenn. I dagene 13.-24. april ble det i alt brakt inn 167 døde tyskere og 14 falne nordmenn på Ullevål sykehus. Den første tiden ordnet de tyske myndighetene med begravelsen av de døde tyske soldatene på Vestre gravlund. I juni 1940 var Ullevåls laborant, etter anmodning av den tyske Wehrmachtgräberoffizier, behjelpelig med overflytting av lik fra Vestre gravlund til tyskernes nye kirkegård på Svenskesletta, øverst i Ekebergskrånngen.

Det største innrykket av skadede som følge av krigsulykker, utover april-dagene 1940, hadde man etter den store eksplosjonsulykken på Filipstad 19. desember 1943. Det kom inn i alt 105

skadede på Legevakten og 57 på Ullevål sykehus. Og etter bombeulykken nyttårsaften 1944, der en fullsatt trikk på Drammensveien ble truffet av britiske bomber tiltenkt Victoria terrasse, ble det brakt inn 15 sårede og 51 døde til Ullevål. I tillegg ble 22 sårede fraktet til Legevakten.

Den daglige driften

Ved flyalarm måtte pasientene tilbringe alarmperioden dels i korridorene og dels i tilfluktsrommene i sykehusenes kjellere. Flyalarmene var ikke særlig hyppige de første årene av krigen, men etter hvert kom alarmene oftere, og det ble større bruk for sykehusenes tilfluktsrom – til stor ulempe både for pasienter og for sykepleiere.

På *Ullevål sykehus* måtte man anlegge nye spesielle tilfluktsrom ved siden av tilfluktsrommene i epidemiavdelingens gamle paviljonger, som ikke fungerte tilfredsstillende. De nye rommene ble støpt i betong, omtrent i kjellerdybde, og rommene ble utstyrt med oppvarmingsanlegg. Oppføringen av tilfluktsrommene ble en kostbar affære på omkring tre hundre tusen kroner. En tilsvarende dyr kriseforanstaltning for Ullevål sykehus, var innredningen av en reserveoperasjonsavdeling i hudavdelingens kjeller, som ble påbegynt i 1944. Driften av sykehusene ble etter hvert preget av mangel på mat, medikamenter og utstyr. Men ved hjelp av Den norske reliefsentral i Stockholm, kunne en del medikamenter, bandasjesaker og instru-

Folkeansamling ved Ullevål sykehus, ved krigsutbruddet 1940. Anledning ukjent. Fotograf: Nerlien. A-40202/Ua/0013/014

menter importeres til norske sykehus. *Matsituasjonen* ved sykehusene ble forverret fra år til år som for befolkningen ellers. Maten ble både dyrere og dårligere. Ifølge sykehusrådmann Thv. Klaveness' utførlige beskrivelse av tilstanden, merket sykehusene ikke så mye til matmangelen det første halvåret året. Men så begynte det å bli vanskelig å skaffe ferskt kjøtt og fisk. Det ferske kjøttet ble erstattet med saltet fårekjøtt i tønner, mens flesket forsvant helt, bortsett fra det som var myntet på diabetikerpasienter. Heldigvis var det fortsatt ganske bra med fersk fisk. Men fra innføringen av fiskerasjoneringen i 1942, ble sykehusene kun tildelt fisk i en slags turnusordning med andre instanser, som barnehjem, spisesteder, hoteller

og byens kjøpmenn. På denne måten kunne det gå inntil to uker mellom hver gang sykehusene mottok sin fiskeleveranse. Etter hvert som fisketilførselen ble mindre, måtte sykehusene gå mer og mer over til å bruke saltfisk, klippfisk, salt tønnefisk og spekesild, samt lutefisk i den kalde årstiden. I tillegg forringet en skjerpet melkerasjonering både smaken og kvaliteten på fiskepuddingen som ble servert som søndagsmat, da det ble forbudt å bruke annet enn fiskekraft til fiskematen. Oversjøiske varer ble på sin side delvis erstattet med surrogater, for eksempel kaffe- og teerstatninger og kryddererstatninger. Selv et produkt som saft ble vanskelig for sykehusene å skaffe de siste årene av krigen, da det måtte søkes gjennom Næringsdepartementet.

Dikemark sykehus hadde også mange driftsvansker under okkupasjonen. Blant annet holdt arbeidsterapien på å gå i stå av mangel på materialer. Thv. Klaveness skriver at direktør Rolf Gjessing i et brev av 19. juni 1945 kom med følgende hjertesukk: «Vi har manglet alt – unntagen pasienter! Av dem har vi hatt overflod.» Pasientsituasjonen var et problem også tyskerne brydde seg om, men med negativt fortegn. Da den tyske medisinaldirektøren, dr. Paris, og sjefen for SS-domstolen i Norge, dr. Latza, besøkte Dikemark 25. mars 1943, skal direktør Gjessing ha fått følgende «råd» av dr. Paris med hensyn til antallet pasienter: «*Aber warum geben Sie nicht eine kleine Spritze*». Dr. Latza beklaget på sin side meget sterkt at sykepleierskene, som kunne gjøre så god nytte for seg på slagmarken, skulle brukes til å forpleie disse «håpløst syke». Direktør Gjessing hadde naturligvis innvendinger mot hentydninger om avlivning ved bruk av sprøyte. Motargumentene hans med utgangspunkt i religiøs og sosial overbevisning om at dette var forkastelig,

ble ansett som svært «gammeldagse» av Paris og Latza.

Nazifisering av sykehusene

Tyskerne forstyrret stort sett ikke selve sykehusdriften. Nasjonal Samling blandet seg derimot inn i sykehusenes administrasjon og forvaltning – mye på bekostning av det faglige.

I februar 1941 var *førerprinsippet* innført i den kommunale forvaltningen, og offentlige ansettelser måtte fra da av godkjennes av Nasjonal Samlings personalkontor (NSPOT). I august samme år kom i tillegg forordningen om ansettelser i offentlig tjeneste. Dette var *nyordningens*, av motstanderne kalt nazifiseringens, andre kontroversielle aspekt. Her var det blant annet en bestemmelse som tilsa at «søkere som på grunn av sin politiske holdning ikke byr på full sikkerhet for at de med all kraft vil gå inn for den politiske nyordning, kan ikke ansettes i offentlig tjeneste.» Bestemmelsene ble møtt med protester fra mange hold, også fra overlegene ved Oslo kommunale sykehus, som hevdet at de nye reglene om politiske ansettelser ville kunne få skjebnesvangre følger, ikke minst for pasientene. Og problemene lot ikke vente på seg. Ganske raskt oppstod det betydelige vanskeligheter med hensyn til besettelsen av legestillinger. Det gjorde heller ikke situasjonen noe lettere at Innenriksministeren hadde fattet vedtak om at bare leger som var tilsluttet *Norges Legeforbund*, kunne ansettes i offentlige stillinger. Leger i NS hadde bidratt sterkt til en nyorganisering av Legeforeningen, som fra 17. september 1941 ble gjort om til Norges Legeforbund, med den følge at omkring åtti prosent av de opprinnelige medlemmene meldte seg ut etter relativt kort tid.

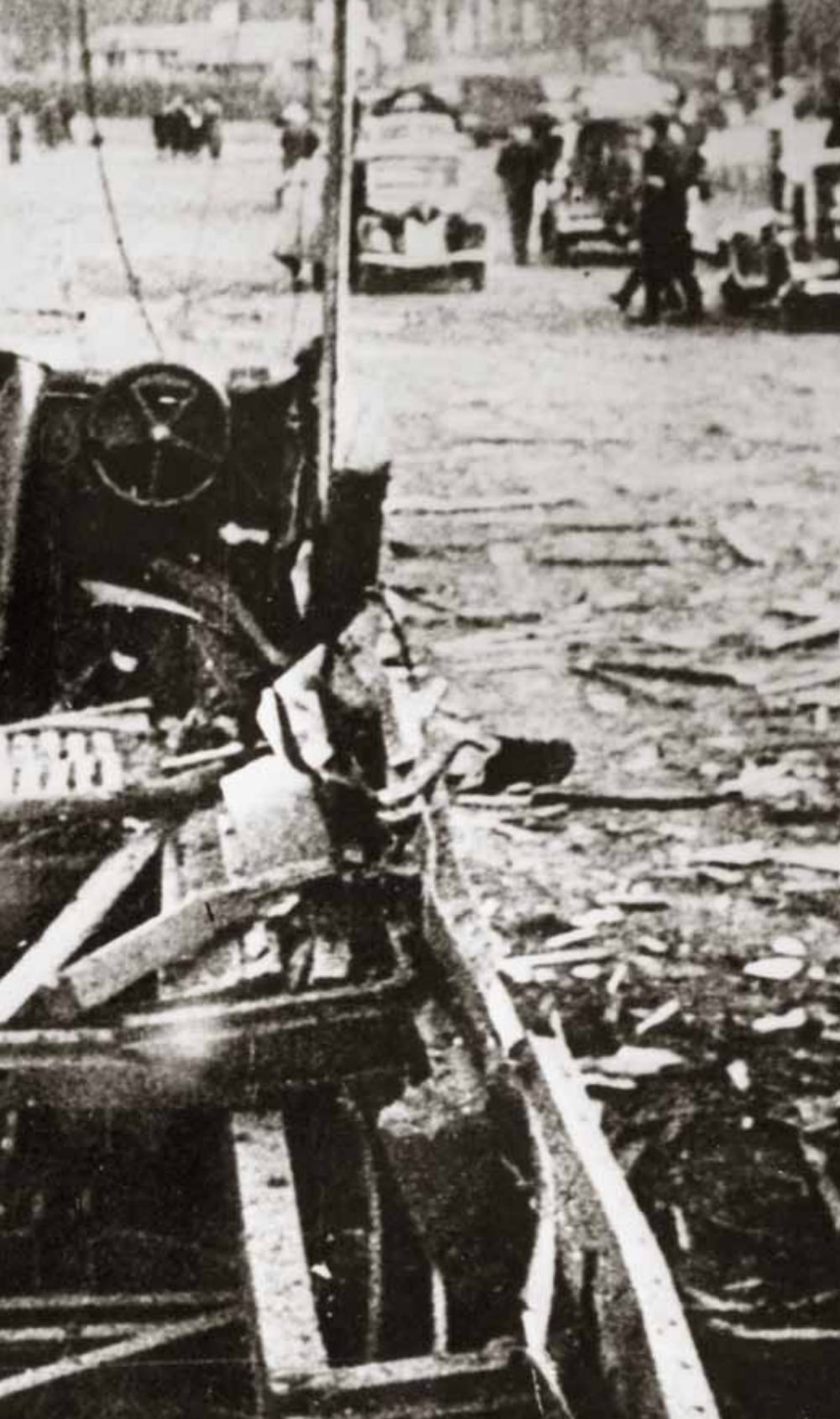
Ved Dikemark sykehus ble dr. Helmut Russwurm ansatt i reservelegestil-

lingen ved kvinneavdelingen fra 1. januar 1942. Russwurm var imidlertid ikke innstilt av sykehusdirektør Gjessing fordi han blant annet manglet faglige kompetanse innen psykiatrien. Ansettelsen av dr. Russwurm er et eksempel på hvordan Nasjonal Samling grep inn i administrasjon og forvaltning på Dikemark sykehus. Klaveness skriver at «det er ikke for sterkt å si at der ble truffet skritt som ville fått skjebnesvangre føl-

ger for sykepleien og pasientene, hvis ikke sykehusets direktør med stor styrke og utholdenhet hadde tatt kampen opp mot angriperne». Arbeidseffektiviteten og virksomheten ved sykehuset ble likevel preget av «NS-funksjonærenes trakassier mot sykehuset og direktør Gjessing», en adferd som fikk støtte av medisinaldirektør Th. Østrem. Det var særlig tre hendelser som skulle få konsekvenser for Gjessing. Direktør

Gjessing kom i klammeri med to pleiere med NS-medlemskap, som følge av vedtaket om å stenge en av sykehusets porter, Bjørkeliporten, av praktiske og sikkerhetsmessige grunner. NS, ved medisinaldirektør Østrem, godtok heller ikke oppsigelsen av sju midlertidig ansatte pleieavløsere og vikarer da disse ble overflødige. Saken ble et anliggende for NS ettersom alle de oppsagte straks meldte seg inn i partiet. Gjessings

Nyttårsaften 1944 ble en fullsatt trikk truffet av britiske bomber tiltenkt Victoria terrasse, Gestapos hovedkvarter. 36 sårede og 51 omkomne ble innbragt til Ullevål sykehus og Legevakten. Dette var ett av få tilfeller der et betydelig antall mennesker ble drept eller såret som følge av krigshandlinger i Oslo.
Fotograf: ukjent. A-70036/Ua/0001/001

protester mot å skifte ut overpleieren med et NS-medlem som var uskikket for stillingen, vakte også misnøye hos myndighetene.

Gjessingsaken

Den såkalte *Gjessingsaken* startet den 25. april 1941 da Rolf Gjessing ble arrestert og etter hvert suspendert fra direktørstillingen ved Dikemark sykehus, fordi han ikke utførte sitt arbeide i NS'

ånd. Anholdelsen ble karakterisert som dramatisk. Gjessing var opptatt med en pasient da flere hirdfolk trengte seg inn på kontoret hans, og ba ham bli med til byen. Han ble så kjørt til hirdens lokaler i Rådhusgata 17. Der måtte han tilbringe flere timer før saken ble meldt til politiet, og han ble forhørt av norsk politi. Utpå natten ble han imidlertid frigitt og kjørt tilbake til Dikemark. Da hirdfolkene som hadde arrestert ham oppdaget

dette, henvendte de seg umiddelbart til Gestapo, hvorpå direktør Gjessing om morgenen 26. april ble brakt til det tyske fengselet i Møllergata 19. Her satt han fengslet i sju dager før han ble løslatt 3. mai 1941. Sikkerhetspolitiet hadde ikke funnet grunnlag for å holde ham arrestert. Men Gjessing ble likevel suspendert fra sin stilling inntil videre, ifølge ordførerens vedtak.

Behandlingen av direktør Gjessing fikk stor oppmerksomhet, også i utlandet – svensk presse refererte utførlig om «Gjessingsaken». Sykehusrådmann Thv. Klaveness fulgte saken tett, og henvende seg til politikammeret fra første dag av for å få brakt direktørens skjebne på det rene. Det kom protester fra mange hold i dagene som fulgte, fra overlegene, Norsk psykiatrisk forening, Den norske legeforening og en rekke embetsmenn. Sistnevntes protest, datert 28. april 1941, illustrerer forargelsen i kjølvannet av arrestasjonen. Protestskrivet, som var stilet til Herr Reichskommissar, var fra «undertegnende som står i spissen for grener av den offentlige administrasjon med sete i og i nærheten av Oslo». Embetsmennene henvendte seg til Reichskommissar for å «be om den nødvendige beskyttelse» for sitt arbeid:

«Politiet – det norske og det tyske – har sin myndighet som vi selvsagt har å bøye oss for også når vi ikke forstår foranledningen. Hva vi ber om, er at vi må ha med politiet å gjøre og ikke med flokker som tiltar seg fremferd som ikke er forenelig med et ordnet samfunn og som ikke har noe med okkupasjons- og krigsforhold å gjøre.»

Embetsmennene gjorde også et poeng av at direktør Gjessing var en svært anerkjent vitenskapsmann innen psy-

kiatrien, i Tyskland og ellers i Europa, i tillegg til at han var høyt respektert som administrator og for sin personlighet. Embetsmennene insisterte på at Gjessing måtte ha krav på en lovlig behandling, som enhver annen. Etter noen uker nedsatte NS-ordføreren en undersøkelseskomisjon som skulle se på forholdene ved Dikemark sykehus. Kommisjonens kjennelse, som ble avsagt 18. juni 1941, gikk blant annet ut på at direktør Gjessings forhold til NS var helt uklanderlig, og at hans administrative og økonomiske disposisjoner var korrekte og fullt berettigede. Gjessing ble med dette frikjent, og, etter påtrykk fra sykehusrådmann Klaveness, gjenninsatt i stillingen som sykehusdirektør fra og med 3. juli 1941.

Begunstigelser av NS-folk

Det var særlig gjennom matleveransene sykehusene kom i berøring med at NS-

folk ble begunstiget fremfor andre. NS-ordfører Fritz Jenssen ga for eksempel ordre om at sykehusene skulle handle all kaffeerstatning fra NS-mannen grosserer Reidar Baanrud, som eide firmaet Norsk Kaffekompani A/S, og som var en av toppene i partiet. Sykehusrådmannen protesterte, men argumentene hans ble avfeid. Klaveness forteller imidlertid at den mest «eiendommige» av leveransesakene gjaldt leveringen av brød og melvarer.

Den 22. november 1941 skrev naziordføreren kort og godt følgende til meg: «Da bakermester Ludv. Grøntoft på grunn av sin innstilling blir blokkert, har ordføreren bestemt at han skal benyttes ved levering av bakevarer til kommunens sykehus.» Grøntoft, som var NS-mann, mistet sine kunder og ba NS-ordføreren om hjelp. Men sykehusrådmannen kunne ikke gå med på en ordning som opphevet både «anbudsprinsippet og konkur-

ransesystemet», og hvor det dermed ikke kunne gjøres reservasjoner med hensyn til bakervarenes pris og kvalitet eller firmaets leveransedyktighet. Etter korrespondanse fram og tilbake med NS-ordføreren, forela Klaveness til slutt saken for Prisdirektoratet, som gav ham medhold. Klaveness forteller at ordføreren heller ikke senere klarte å få overført sykehusenes brødleveranser til noen av sine partifelle til forhøyede priser. På områder utenfor matleveransene, var begunstigelse av partifeller eller personer som stod partiet nær, spesielt merkbart ved det høye antallet personalansettelser som fant sted ved sykehusene.

Det var i det hele tatt viktig for Nasjonal Samling å komme i nærmere kontakt med personalet ved Oslo kommunale sykehus. I juni 1941 arrangerte partiet et møte for bedriftens NS-medlemmer og andre interesserte

Oslo Sporveiers busser ble rekvirert som sanitetsbusser under krigen. Her ved Ullevål sykehus. Fotograf: Nerlien. A-40202/UA/0005/039

med foredrag av medisinaldirektør Østrem. Foredragets tittel ble først oppgitt til «Nyordningen innen helsevesenet», men senere rettet til «Nye retningslinjer i helsevesenet». Foredragssalen rommet åtti personer, men det skal kun ha vært i alt rundt 15 deltagere og tilhørere. Over halvparten av de tilstedeværende var dessuten personer som ikke var ansatt ved sykehuset. Deltagelsen fra andre enn NS var med andre ord laber.

Det neste propagandafremstøtet fra NS skjedde i januar 1942, da NS, som Klaveness skriver, gjorde «et formelig stormløp mot sykehuset for å finne og vinne dettes personale». Til tross for at NS-ordfører Fritz Jenssen hadde bestemt at «det personale ved Oslo kommunale sykehus som ikke har tjeneste, skal møte til foredrag i skolesalen på søsterhjemmet på Ullevål mandag 26. januar kl. 16», møtte det også denne gangen opp få sykehusansatte, kun ti personer.

Det dårlige frammøte ble tatt svært ille opp. Arrangørene fra NS forlangte at det skulle holdes et nytt møte, og at sykehusrådmann Klaveness både skulle møte opp og lede møtet, i tillegg til å garantere at minst 150 av personalet ville være til stede. Klaveness havnet i dispuTT med ordføreren om hvorvidt det var frammøteplikt ved slike tilstelninger. Han gav klar beskjed om at dersom ordføreren ville fortsette med å holde møter, kunne han ikke regne med hans bistand. Klaveness holdt sitt ord, og møtte heller ikke opp på møter for kommunens funksjonærer de påfølgende månedene. Det var nettopp Klaveness sin uteblivelse fra ulike propagandamøter tillyst av ordføreren, som ble lagt til grunn for avskjedigelsen av ham fra stillingen som sykehusrådmann 20. juli 1942.

Etter avskjedigelsen av Thv. Klaveness ble advokat og NS-medlem Meyer Dahl konstituert som ny sykehusrådmann, og sykehusene kom med dette under naziledelse. Meyer Dahl hadde ingen kjennskap til verken kommunal administrasjon eller sykehusdrift.

Falske diagnoser

Ullevål sykehus fikk tidlig ord på seg hos Gestapo for å være et arnested for uvilje og motstand mot tyskerne og den nye tids ideer – et «jössingrede». Klaveness skriver at det av den grunn var blitt et spent forhold mellom politiet og Ullevål sykehus allerede høsten

1940. Arrestasjonen av en sykesøster i januar 1941 var et uttrykk for denne situasjonen. Sykesøster Kaja Finstad ble arrestert og fengselet av tyskerne i en drøy måned etter å ha blitt angitt av en annen sykesøster, en ekstrasøster, som Klaveness forteller «hadde følge med» en tysk politimann. Kaja Finstad hadde vært politisk frittalende, og særlig uttalt seg nedsettende om tyskernes behandling av norske fanger.

Norske politiske fanger ved de tyske fengslene i Oslo og omegn ble ved sykdom overført til Ullevål sykehus. Fangene ble i utgangspunktet lagt sammen med de vanlige pasientene, men i begynnelsen av desember 1940 forlangte det tyske sikkerhetspolitiet at det skulle reserveres en egen sykepost for fangene i et avsnitt ved den mest avsidesliggende delen av sykehuset. Politiet som hadde vaktholdet og ansvaret for at fangene ikke rømte, ønsket dem mest mulig samlet på ett sted, og ikke fordelt rundt om på sykehuset. Politivaktene var norske og opptrådte i sivilt antrekk.

Det ble gitt omstendelige regler for vaktholdet og behandlingen av fangepasientene, regler som etter hvert ble betydelig skjerpet. Fra september 1943 skulle for eksempel fangepasientene ikke legges inn på noen annen avdeling på Ullevål, selv om det var nødvendig med spesialbehandling. Unntaket var ved kirurgiske inngrep, som kunne foretas på operasjonsstuen, dersom

Til venstre: Direktør ved Dikemark sykehus, Rolf Gjessing, som ble arrestert av lokale Hird-folk i 1941, og senere frikjent av en kommisjon nedsatt av NS-ordføreren.

Til høyre: sykehusrådmann Thv. Klaveness. Han ble avsatt i 1942 fordi han nektet å følge den såkalte «Nyordningen». Fotograf: ukjent.

tilbakeflytting til fangeposten skjedde umiddelbart etter behandling. Og etter at en av fangepasientene ble drept da han kastet seg ut fra et vindu, bestemte sikkerhetspolitiet at det skulle monteres gitter foran samtlige vinduer og dører i fangeavdelingen.

Fangepasienter rømte likevel stadig fra Ullevål sykehus. Klaveness skriver at rømningene ofte var «så omhyggelig planlagt at det var tydelig at der stod en organisasjon eller «koordinasjonskomiteer» bak det hele.» En i ettertiden mye omtalt flukt, som også i samtiden vakte betydelig oppsikt, er den til Max Manus. Max Manus lå på den kirurgiske avdeling i andre etasje, angivelig på grunn av en svær rygglidelse. Natten til 14. mars 1941 firte han seg likevel ned med tau, hoppet over det høye piggetrådgjerdet og forsvant i bil. En annen flukt fant sted den 21. august samme år, da advokat Lars Heyerdahl og godseier Mads Wiel forsvant fra fangeposten i avdeling IV; de rømte via røntgenavdelingen, hvor de skulle til undersøkelse. Etter denne rømningen oppsøkte sjefen for Gestapo i Norge, dr. Wemer Knap, personlig Ullevål i følge med «kriminalkommandør» Schartum, samt tyske og norske politifolk. Dr. Knab holdt en skarp tale

og uttalte, ifølge Klaveness, følgende: «Sykehusets personale har naturligvis intet ansvar for bevoktningen, det er politiets sak; men dere kan hjelpe fangene på mange måter, f.eks. med å beholde dem lenger enn nødvendig osv. Jeg vil heller bli kalt inhuman enn å risikere å høre stemmen fra fanger som er flyktet fra Ullevål, i London radio. Hvis det blir en eneste rømning til vil jeg ta under overveieelse å nekte innleggelse i sykehus, så får fangene bli liggende i fengslene og dø.»

Men det ble flere rømninger fra fangeposten. En av dem var den vellykkede flukten som skjedde 2. februar 1942, og som resulterte i at en ung mann som hadde vært aktiv i «det hemmelige arbeid» kom seg over til Sverige. Jens Chr. Beck var blitt arrestert 16. oktober 1941, og mishandlet slik at han ble innlagt på Ullevåls fangepost 23. desember samme år. Men da han etter hvert skulle hentes av Gestapo, fikk han et pulver av oversøster som medførte at han fikk gulsott, noe som forhindret henting. Det ble dermed mulig å planlegge og gjennomføre den senere flukten. Andre fikk også lignende hjelp. Sykehusoppholdet ble forlenget ved at pasientene fikk sterke medikamenter som for eksempel «gjorde dem febrile eller bevisstløse, gav dem brekninger», eller, som i tilfellet

over, påførte pasienten gulsott. Slik ble Gestapo ofte hindret i å hente fangene, som fikk tid til å rømme – en utsettelse som kunne bety liv eller død for dem det gjaldt.

Jakt på jøder

Da tyskernes jakt på jøder ble aktivert i 1942, var de norske nazimyndighetene svært hjelpeløse med å kartlegge jødene – også dem på sykehusene. Sykeavdelingene mottok stadig strengere sirkulærer der budskapet var at avdelingene måtte påse at jødene ikke ble holdt skjult, samt hindre at jødene forlot sykehusene for Statspolitiet kunne ta hånd om dem.

Overlege Einar Onsum ved Krohgstøtten sykehus forteller at det imidlertid aldri ble sendt inn forhåndsmelding om utskrivning ved denne sykeavdelingen. Det ble heller ikke tatt noen forhåndsregler for å hindre jødiske pasienter fra å rømme. De fikk tvert imot være så lenge på avdelingen som de trengte for å forberede flukten til Sverige, som de ansatte forutsatte var under planlegging. Når jødiske pasienter hadde rømt, ble det også ventet til neste dag med å sende inn rapport om hendelsen, og da med utgående middagspost til rådman-

nens kontor, slik at pasienten fikk minst et halvt døgnns forsprang.

Mange jøder tydde også til Ullevål sykehus. Det var særlig én avdeling, avdeling VIII, som ble benyttet til innleggelse og dekning av jøder. Klaveness skriver at det fra avdelingshold ble fortalt om disse hendelsene i etterkant. Jødeaksjonene ble stadig intensivert, og 25. oktober kom ordren fra Berlin om å arrestere samtlige norske mannlige jøder. Alvoret i situasjonen ble gjenspeilet i aktiviteten ved avdeling VIII ved Ullevål sykehus, hvor i alt åtte jøder søkte tilflukt i dagene 24.-27. oktober 1942. De fleste av jødene var friske, men legene på avdelingen kreerte sykdomshistorier og registrerte en del funn i sykejournalen som betinget innleggelse. Sykehusoppholdet ble ganske kort for de fleste av dem. De forsvant, ofte om natten, uten å gi beskjed.

At jødiske pasienter rømte fra sykehusene ble selvsagt ikke tolerert av myndighetene. Den 12. januar 1943 mottok sykehusene følgende skriv fra statspolitiet:

«Da det ved sykehusene oppholder seg en del jødiske pasienter, tør en anmode Dem om snarest å innsende hertil en oppgave over de heljøder – jøder og jødninner – som for tiden oppholder seg på Deres sykehus. Det vil fremgå av legitimasjonskortet om pasienten er heljøde, idet dette i så fall er påstemplet en rød «J». Hvor det er tvil om vedkommende pasient er jøde, skal vedkommende oppføres i listen. Da det er forekommet flere tilfelle hvor jødiske pasienter er flyktet fra sykehusene, pålegges De videre å varsle statspolitiet i Oslo- og Akeravd., tlf. 20 615, skriftlig eller muntlig, en ukes tid før pasienten utskrives. Ingen jødisk pasient må forlate sykehuset før statspolitiet har gitt tillatelse.»

Sykehusansatte bisto også jødiske pasienter med å ivareta penger og eiendeler som de måtte la bli igjen. På Krohgstøtten sykehus ble store ledige kjellerrom etter hvert fylt opp av møbler og andre eiendeler fra evakuerte leiligheter, der beboerne var kommet seg over grensen til Sverige. En del av eiendelene som var brakt i skjul tilhørte jødiske familier. Da det til slutt ikke var plass i kjelleren, måtte loftet over likhuset tas i bruk. Einar Onsum jr., som var medlem

av hjemmestyrkene, fungerte som mellommann i samarbeid med sykehusets portører og sjåfører og portvakten, som alle var aktive «jössinger». Etter frigjøringen i 1945 hentet eierne sitt gods uskadet. Det på likhuset ble imidlertid aldri hentet.

Nazifisering – men «ingen svikt»

Sykehusene ble umiddelbart berørt av okkupasjonen. Evakuering av pasienter og mottak av sårede soldater, norske og tyske, preget aprildagene i 1940. Etter hvert som kamphandlingene tok slutt, og en slags hverdag senket seg, var utfordringen å holde den daglige driften i gang – i en tid preget av restriksjoner og knapphet på matvarer og nødvendig utstyr. Nazifiseringen av Oslo kommunes sykehus medførte at sentrale stillinger ble besatt av ikke-kvalifisert helsepersonell. Ansatte ble avskjediget og arrestert. Sykehusrådmannen ble avskjediget av politiske grunner, fordi han ikke ville være med på nazifiseringen – den såkalte nyordningen. Visse begivenheter, som hirdens overfall på direktør Gjessing ved Dikemark sykehus, vakte stor oppsikt. På Ullevål sykehus var det særlig om å gjøre for NS å påvirke personalet gjennom å avholde foredrag og møter. Men propagandamøtene ble, med få unntak, boikottet av de sykehusansatte. Ved sykehusene tok ansatte til gjengjeld del i motstandskampen, ved å «se bort» eller ved å aktivt tilrettelegge forholdene for fangepasienter og jødiske pasienter som måtte rømme landet. Deres innsats var avgjørende for dem det gjaldt. Overlege Einar Onsums ord som var myntet på ansatte ved Krohgstøtten, må på langt nær kunne sies å være dekkende for alle de kommunale sykehusene: «stemningen innen sykehuspersonalet var så antinazistisk som epokens hendelser tilsa – ingen svikt».

Kilder

Kommunal håndbok for Oslo 1940, Oslo 1940
Lund, Bernt H. (2000): *Beretning om Oslo kommune for årene 1948-1986* Oslo
Klaveness, Thv. (1947): *Oslo kommunale sykehus i krigens tegn. En dokumentasjon*, Oslo

Litteratur

Kristiansen, Kristian og Øyvind Larsen (red.) (1987): *Ullevål sykehus i hundre år*, Oslo
Storvand, Ingvald (1995): *Aker sykehus 1895-1995. Ett hundre år i krig og kjærlighet – for livet, Norge*
Mamen, H. Chr. (red.) (1955): *Dikemark sykehus 1905-1955*, Oslo
Onsum, Einar (1959): «Krohgstøtten sykeavdeling 1916-1943» i Lange, Henrik F. (red.) *Krohgstøtten sykehus 1859-1959*, Oslo
Berg, Ole (2009): *Spesialisering og profesjonalisering. En beretning om den sivile norske helseforvaltnings utvikling fra 1809 til 2009*. Rapport fra helsetilsynet /8/2009
Norsk Krigsleksikon 1940-1945 (1995) Oslo: Cappelen

Utrenskning

Da Norge eksploderte i frigjøringsjubel, stod titusener av nordmenn på sidelinjen og ventet på det uunngåelige. De aller fleste visste at oppgjørets time ville komme, og de trengte ikke å vente lenge.

Tekst: Øystein Eike

Montasje: Et folkehav på Karl Johan venter på kongen. Fotograf: ukjent. År: 1945. A-20032/Ua/0028/024
NS-plakat, fra Byarkivets samlinger.

KP

en

IONA!

Den offentlige forvaltning ble en viktig kamparena under krigen. Nasjonal Samling (NS) forsøkte å innføre en fascistisk stat gjennom å overta kontrollen med den statlige og kommunale forvaltningen. Den sivile motstanden mot okkupasjonen kom i stor grad til å rette seg mot forsøkene på å nazifisere offentlige organer. Det spilte en stor rolle for motstandskampen hvorvidt disse var redskaper for tyskerne og NS eller for Hjemmefronten. Motstandskampen var ikke minst en åndskamp. Kampen stod om holdninger, for eller imot okkupantene og NS, man var jøssing eller nazivennlig.

Offentlig ansatte under innenriksdepartementet ble i et rundskriv av 16. september 1940 avkrevd en erklæring om lojalitet mot NS. Av 10 700 ansatte i Oslo kommune, var det kun rundt tre hundre som avga en slik erklæring. Motstanden og reaksjonene mot nazifiseringsforsøkene var stor, og ble støttet opp av regjeringen i London. Regjeringen sendte 8. januar 1941 ut en kunngjøring om offentlige tjenestemenn, med varsel om at det ville bli ryddet opp etter okkupasjonen.

Et forberedt oppgjør

I 1943 ga Hjemmefronten en såkalt parole, med tittelen «Blokade av offentlig tjeneste». Parolen ba nordmenn om å la være å søke på stillinger i det offentlige. Videre skulle man ikke la seg beordre til slike stillinger, søke lønnsforhøyelse eller møte fram til propagandamøtene som NS arrangerte i sine forsøk på å nazifisere administrasjonen. Parolen ble regnet som alminnelig kjent for offentlige funksjonærer fra 1. mars 1943 og for alle andre fra 1. juni. De som etter disse datoene brøt med parolen ble etter krigens avslutning anklaget for ikke å ha vist en god nasjonal holdning.

London-regjeringen vedtok i løpet av krigen en rekke anordninger som la det rettslige grunnlaget for landsvikoppgjøret, i stor grad etter krav fra Hjemmefronten. Den 24. november 1944 ble den såkalte «Opprydningsanordningen» vedtatt. Den ga stat, fylke og kommune instruks om å fjerne alle nazistiske elementer straks et lovlig styre var gjeninntrådt i befrie områder. I denne anordningen ble det også gitt utvidet adgang til å avskjedige ansatte på bakgrunn av holdninger under krigen. Det het at en tjenestemann tilsatt før ok-

Odd Fellow-gården pyntet med kongemonogram, kongens valgspårk og flaggbannere i forbindelse med at kongen kom tilbake 7. juni 1945. Fotograf: ukjent. A-20032/Ua/0028/001

Fredsdagene i mai 1945. Milorg og politiet holder vakt i Drammensveien ved Slottsparken. Fotograf: ukjent. A-70036/Ub/0010/364

kupasjonen kunne avskjediges ved dom når han i sitt forhold til okkupasjonsmyndighetene eller NS hadde vist seg uverdig til sin stilling, selv om forholdet ikke ga grunn til å gi straff.

Landssvikoppgjøret ble norgeshistorien største rettsprosess. Over 90 000 nordmenn ble tiltalt for forskjellige forbrytelser, et stort antall i forhold til folkemengden, og et stort antall i forhold til andre land. Den viktigste årsaken til at antallet ble så høyt var at alle medlemmer av NS ble gjort ansvarlige for partiets forræderi mot landet. Samtlige NS-medlemmer ble regnet som landsvikere. For de fleste menige medlemmer var straffen vanligvis bøter og «tap av allmenn tillit». Det siste innebar i praksis tap av stemmeretten i 10 år. Et

høyt antall saker ble avgjort ved forelegg med innrømmelse av straffeskyld, noe som var høyst kontroversielt sakenes alvor tatt i betraktning, men det var antakelig en forutsetning for å gjennomføre en så stor prosess.

Granskningen

I dagene etter frigjøringen 8. mai, strømmet folk tilbake til stillinger i kommunen som de hadde måttet forlate på grunn av avskjed på politisk grunnlag eller regelrett flukt som følge av deltakelse i illegalt arbeid. NS-medlemmer holdt seg borte, selv om NS-ordførere i Oslo, Fritz Jenssen, holdt sitt siste råd 10. mai.

Dagen etter kom Einar Gerhardsen hjem og overtok som ordfører. Det ble oppnevnt et midlertidig styre som skulle ha bystyrets og formannskapet mandat den første tiden, og dette hadde sitt første møte 16. mai. En av de aller første sakene var «oppryddingen», arbeidet med å fjerne NS-medlemmer og andre som hadde vist unasjonal holdning under krigen. Det midlertidige styret oppnevnte en granskingskommisjon som skulle behandle alle slike saker, og avgi en innstilling til formannskapet. Formannskapet tok så stilling til saken.

Kartleggingen av de offentlige tjenestemennenes holdninger hadde pågått i lang tid før frigjøringen. Ordfører Gerhardsen fikk dessuten av politiet oversendt lister over NS-medlemmer ansatt i kommunen. Det lå med andre ord mange personalsaker på bordet da Granskingskommisjonen begynte sitt arbeid 24. mai. Lønnsrådmannen sendte også et rundskriv til alle etater hvor de ble bedt om å sende inn en oppgave over NS-medlemmer, tjenestemenn som «ikke har vist en slik fast nasjonal holdning som en med rette kunne kreve», ansettelse og forfremmelser, samt lønnsforhøyelser under krigen.

298 NS-medlemmer ble straks suspendert etter 8. mai, og de fleste senere avskjediget. Men det forekom at NS-medlemmer også hadde deltatt i motstandsarbeid, og av den grunn slapp avskjedigelse. Det gjaldt blant andre en fremtredende etatssjef, som søkte om medlemskap i NS høsten 1940, men meldte seg ut igjen etter kort tid. Granskningskommisjonen godtok hans forklaring om at han gjorde det for å kunne bli sittende og beskytte etaten mot nazifisering. Han deltok resten av krigen i motstandsarbeid, og utsatte seg selv for stor risiko. Likevel ble han suspendert uten lønn i én måned av da saken kom opp i formannskapet i 1947.

De som hadde søkt på kommunale stillinger eller var blitt forfremmet etter parolen gitt i 1943, fikk sine ansettelser underkjent. Imidlertid ble det også her gjort unntak. En del stillinger var vanskelige å få besatt med kompetente

folk med det samme. Derfor gjorde formannskapet det mulig for etatene å beholde tjenestemenn inntil 1. oktober 1945. De som fortsatte i kommunen, eller ved en senere anledning søkte på stillinger, fikk ikke regnet ansiennitet for perioden mellom 1. mars 1943 og 8. mai 1945. På samme måte ble de som hadde fått lønnsøkning etter 1. mars 1943 satt ned til sitt tidligere lønnsnivå, og kunne heller ikke få lønnsforhøyelse før 8. mai 1947.

Hvem var skyldig?

Sakene varierte naturlig nok i omfang og karakter. I noen saker hadde den anklagede tjenestemannen samarbeidet med NS og tyskerne, kanskje angitt sine kollegaer eller på andre måter satt andres liv eller karriere i fare. Disse sakene var relativt ukompliserte, og bygget i stor grad på politiets etterforskning av landssviksakene. Mer kompliserte var

*Universitetet pyntet til fest 7. juni 1945.
Fotograf: ukjent. År: 1945.
A-20032/Ua/0028/0335*

saker som angikk unasjonal holdning eller «stripete folk», som det het. Disse sakene gjaldt oppførsel, holdninger og utsagn, og ikke minst samkvem med tyskere eller NS-folk. Det siste var en særlig delikat sak når det gjaldt kvinner, og i en rekke saker vedrørende sykepleiersker gjaldt anklagen omgang med tyskere eller NS-folk.

Oppgjøret var for en stor del basert på rapportering fra de kommuneansatte selv. Mange ble anklaget av sine kollegaer. «Hennes oppførsel har vakt forargelse på arbeidsplassen», kunne det hete. I forklaringene ble episoder detaljert beskrevet, men likevel helt forskjellig av anklager og anklagede. Ord sto mot ord. Angiveriet førte med seg en del anklager som ble avvist som uvedkommende for Granskningskommisjonen. En anklage mot en sykepleierske ved Ullevål sykehus ble delvis avvist, da en del av klagen omhandlet innvendinger mot arbeidet hennes. Hun fikk da heller ikke avskjed, men formannskapet uttrykte misbilligelse mot at hun ikke hadde brutt kontakten med sin venninne gjennom 25 år som var aktiv i NS.

Enkelte anklager kunne virke bagatellmessige. Noen brannfolk ble anklaget for å ha pleid for nær omgang med NS-folk. Det var rapportert at de hadde festet med en kjent NS-mann. Det ble ikke funnet bevis for at festingen hadde funnet sted, og brannfolkene slapp derfor uten noen form for disiplinær forføyning.

Det skulle lite til før man kom under mistanke. En sykepleierske ble mistenkt for å være medlem av NS fordi hun ble tilbudt en kontorstilling, selv om hun var innstilt som nummer tre til stillingen. Hun hadde ikke tatt imot stillingen, fordi hun selv følte seg ubekvem med tilsettelsen. Av sine kollegaer ble hun imidlertid oppfattet som «like blid og imøtekommende mot N.S.-medlemmer som hun har vært mot andre mennesker». To og to ble lagt sammen, og en klage ble sendt til Granskningskommisjonen. Hun måtte selv innhente erklæringer fra politiet om at hun ikke var oppført i NS' medlemsregister, og ble ikke straffet.

Bitterheten var stor mellom tidligere kollegaer. En ansatt ved forsorgsvesenet var anklaget for å ha fraternisert med NS-folk ved samme etat, og for å ha hjulpet til med en omlegging av forsorgsvesenet. Som vedlegg til anklagen ble det

lagt ved et anonymt og udatert opprop, som antakelig var skrevet på slutten av okkupasjonen til skrekk og advarsel: «*Kampfelle [NN] er ferdig og hans skjebne beseglet. Bevisene for hans landssvik foreligger i klare former. Slimålen går no på gummisåler, men alle hans iherdige roøvelser og motbydelige fisling med jøssingfronten vil ikke redde ham og vekker bare avsky hos alle. Proteksjon av ham no betyr medansvar.*»

Granskningskommisjonen uttalte sin «misbilligelse» over hans faglige samarbeid med NS-folkene, men han slapp ellers reaksjoner.

Oppgjør og rehabilitering

Rundt 1300 saker ble undersøkt av Granskningskommisjonen. Arbeidet med utrenskningen foregikk til 1947. Etterhvert kom det også en del saker om gjeninntakelse i kommunal tjeneste. En del hadde fått landssvikdommene sine omgjort etter anke, og dermed kunne det være grunnlag for å få stillingen tilbake. Andre søkte seg tilbake etter noen år, og de med mildere forseelser bak seg ble gjerne tatt inn i varmen igjen. Men de fikk gjerne andre stillinger enn tidligere.

Vi vet lite om hvilken betydning granskningen av de kommuneansattes holdning hadde å si for arbeidsmiljøet i årene etter oppgjøret. Av noen saker vet vi imidlertid at de som ble gransket, men som fikk fortsette i kommunen, gjerne ble plassert i andre stillinger. I noen tilfeller fordi den anklagede ba om det, i andre tilfeller fordi gamle arbeidskollegaer ikke ønsket vedkommende tilbake. For noen må granskningen ha vært et punktum for okkupasjonstiden, enten man fikk sin straff og kunne gå videre eller man fikk renvasket seg fra urettmessige beskyldninger. For andre må det ha vært en ubehagelig overraskelse å bli anklaget og angitt av sine arbeidskollegaer. Det omfattende angiveriet førte nok med seg at gammelt agg og personlige motsetninger kom til syne.

Landssvikdømte og andre som hadde fått reaksjoner fra arbeidsgiver kom raskt tilbake i arbeidslivet. Det var stort behov for arbeidskraft. Som vi har sett ble det lempet på bestemmelsene om å suspendere ansatte som var under granskning. Det er vel kjent og godt dokumentert at mange landssviksdømte og deres pårørende aldri fikk glemme fortiden. Omgivelsene sørget for å minne dem om hva de var dømt eller anklaget for, lenge etter at det

rettslige oppgjøret var gjennomført. En undersøkelse av hvordan landssvikene og de stripete levde med sin fortid som ansatte i etterkrigstiden ligger utenfor rammen av denne artikkelen, men er et tema som vil kunne belyses etterhvert som arkivene blir tilgjengelige for forskning.

Kilder

Finansrådmannen, Db 0250
Granskningskommisjonen av 1945
Formannskapet, diverse saker 1945-1947

Litteratur

Andenæs, Johs. (1979): *Det vanskelige oppgjøret. Rettsoppgjøret etter okkupasjonen*, Oslo: Tanum-Norli
Dahl, Hans-Frederik og Øystein Sørensen (2004): *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, Oslo: Pax Forlag
Hagen, Ingerid (2009): *Om landssvikoppgjørets skyggesider*, Oslo: Spartacus Forlag AS
Thingsrud, Leif (1995): «Tjenestemenn under krigen. Grundig granskning», i *Tobias* 2/1995, Oslo
Gundersen, O. C. og Kaare Haukaas (1962): *Om landssvikoppgjøret: innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget*

Festkledd menneske samlet på Youngstorget 7. juni 1945. Fotograf: ukjent. A-20032/Ua/0028/021

B